

Jostarnameh Comparative Literature
Year 9. No 33 / autumn 2025

**Spivak's Subordinate Manifestations in the Female Characters of
the Two Postcolonial Novels "The Vacancy of Saluch" and "The
Wedding of Elzin"**

<https://doi.org/10.71497/jostarnameh.2025.1197515>

zz adeh hha vaii¹, hshr ah hhehhl²oorresiiidi ii ootoor oo
iiire ia jjjjje j adeh³

Date received: 24.1. 2025 Date Accepted: 9.5.2025

pp:(166- 208)

Abstract

Postcolonial criticism is an interdisciplinary field of research, one of the most important theoretical branches of which is the study of the underclass. Spivak is one of the pioneers of the postcolonial underclass approach. He regards literary texts as a suitable alternative for presenting the history of the underclass. Dolatabadi and Saleh, two contemporary Iranian and Sudanese novelists, depict the problems of the underclass, including women, in their *The Empty Place of a Lhhh* and *The Marriage of the Underclass*. Using an analytical-descriptive method based on Spivak's literary models, this study finds that in the two postcolonial works *The Empty Room of Saluch* and *The Marriage of the Beautiful*, the problems of the difficult life of rural society, especially the hidden and institutionalized violence of men against certain subordinates (women, girls) and depict the common aspects of identity and agency of autonomous female heroines who, with self-confidence and creative and clever discourses, try to moderate inner contradictory forces and,

-
1. Ph.D. Student, Department of Persian Language and Literature, Varamin-Pishva, Islamic Azad University, Varamin, Iran. Email: azadeh.ghavami2017@gmail.com
 2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Varamin-Pishva, Islamic Azad University, Varamin, Iran. Email: dr.chegini@iau.ac.ir
 3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Varamin-Pishva, Islamic Azad University, Varamin, Iran. Email: re.zaghojeh@iau.ac.ir

consequently, relationships with opportunistic men. Parallel to this depiction of the heterogeneity of Dolatabadi's skeptical and illusory view with Tayyeb Saleh's optimistic view of the future of rural society in Iran and Sudan, the cultural and class differences of the oppressed, especially women, are attributed to the course of exclusive social, political, biological and economic events, and the results of this are reflected in the symbolic allegories at the end of both narratives.

Keywords: women, postcolonial, inferior, Spivak, Urs El-Zin, Saluch's empty space

-Detailed Abstract .

Introduction

Postcolonial studies is one of the areas of literary and cultural studies that engages in one of the most serious critical approaches to the study and tracing of subcultures and patterns of text and language in the postcolonial period. In these studies, literary texts, including non-Western novels, are explored with an unbiased historical perspective, focusing on the consequences of colonialism. This view emphasizes the failure of equality and freedom in the twentieth century and, by exposing thinkers such as Spiok, reveals the new forms of economic, cultural, and political imperialism that continue to influence the former countries. Spiok focuses particularly on the double inferiority of women in the East, who are exploited by both sides: by the European patriarchal system and by the foreign forces centered on Europe. Contemporary developments in the social, cultural and political structures of the Third World, especially in fictional literature, have paved the way for women's liberation from the domination of patriarchal literature. The greatest damage to the new colonialism and domestic exploitation in countries like Iran and Sudan is the de-identification and ignorance of the liberation movements in the inner city.

Mahmoud Dolatabadi and Tayeb Saleh, realist writers from Iran and Sudan, have produced works reflecting these problems in the postcolonial era. This article examines the postcolonial approach of Spiok, the common and different aspects of the plot and the actions of the lower characters, especially the rural women in the works "Soluch's Emptiness" and "Ars al -Zein". This study helps to identify different personality types in the heroic journey to achieve freedom and the right to trickery, and to reflect on and present the reasons for the gradual victory of the lower characters in achieving self-reliance.

- Research Methodology

The novels "Empty Slaves" by Mahmoud Dolatabadi and "Cultural,

Economic and Social Poverty" by Tayeb Saleh are set in the context of post-colonial and patriarchal systems, especially those of women. These works criticize the consequences of colonial and patriarchal rule from an anti-colonial perspective and offer various narratives by Western writers. The main characters, Tod and Naima, are symbols of lowly women who are brave and clever to oppress despite inequality.

Tod, the central character of *The Void of Seleuch*", is a woman who has to deal with severe poverty, domestic and social violence and the pressures of land reform in the absence of her husband. He opposes his son (Abbas), Kadkhoda and Salar Abdullah and defends his rights and property with actions such as threats and difficulties. Through the hardships of life, the remnants of feminine emotions and masculine traits are reinforced. She is the symbol of a heroine and a right-minded woman who fights for her family's independence and livelihood despite her double inferiority.

Naima, the main character of *Ars al -Zein*, is an independent and idealistic woman in a hypothetical village who has grown up in a healthy and educated environment. She resists the pressure of the patriarchal system and social interference (such as Imam Jama'at) by resolutely choosing to marry the saddle. Naima emphasizes literacy and gender equality education, builds strong relationships with family and society, and creates a balance between masculinity and femininity. She symbolizes the social development of women in the post-colonial era.

Both novels deal with themes such as poverty, domestic violence, the contradiction between tradition and modernity and the denial of women's freedom to choose their spouse. Physical violence (such as the beating of the codex), literal (insults such as "giving birth" and "pleading") and psychological violence against women are depicted in these highlights. The violence of women against women (such as Ruqiyah's behavior towards Genno) also represents the cycle of cruelty in the patriarchal system. With a critical eye, the authors portray the women's efforts to break the silence and achieve justice and independence. Despite their different social situations and the severity of the challenges, Tode and Naeem are examples of self-confident and courageous women who are role models for equality and resistance by standing up for their decisions.

-Discussion and Analysis

Considering Spiok's postcolonialist approach, among the common aspects of Naima and the deaths of the two heroic female figures of the "Void" and "Ars al-Zein" can be mentioned: the suppression and concealment of their feminine feelings towards children and other family members (forces). Both authors are concerned and express a different and profound view of Dulatabadi and Saleh on the sound, identity and agency of disadvantaged women to achieve

women's individual and social self-esteem in accordance with Spivak's theory. Mahmoud Dolatabadi's pessimistic view of the future of Iran and Iranians, especially the disadvantaged and lowly women of the exploited rural society, under these difficult historical, political, economic and cultural conditions is a despairing view, in contrast to the competent view of the future of Sudan's rural society in terms of the closeness of Aras al -Zayn's story.

-References

- 1- Spivak, Gayatri Pakravorti, (2018), *Can the Subordinate Speak?*, Translated by Karimi, Ayub, first edition, Tehran, Plata Publishing
- 2- Spivak, Gayatri Chakravorti, (2019), *Theory on the Margin*, translated by Khan Mohammadi, Peyman, Tehran, Ban Publishing.
- 3- J.C. Young, Robert, (2012), *A Brief Introduction to Postcolonialism*, translated by Modaresi, Fatemeh, Ghaderi, Farah, first edition, Tehran, Institute for Humanities and Cultural Studies.
- 4- Dolatabadi, Mahmoud, (2017), *The Vacancy of Saluch*, 38th edition, Tehran: Cheshme Publishing House
- 5- Shahmiri, Azadeh, (2010), *Postcolonial Theory and Criticism*, Tehran, Alam Publishing
- 6- Saleh, Tayyeb, (2016), *Urs-al-Zain (The Wedding of the Zain)*, translated by Darabi, Sadegh, Mashhad: Butimar.
- 7- Morton, Steven, (2013), *Gayatri Chakravorty Spivak*, translated by Qabili, Najmeh, Tehran, Bidgol Publishing
- 8- Murdock, Maureen, (2014), *The Depth of Being a Woman*, translated by Movahed, Simin, 21st edition, Tehran: Foundation for the Culture of Life Articles
- 9- Ahmadi, Elham, Nodehi, Kobra, Mirani, Aristotle. (2023), Understanding the Concept of Hidden Violence Against Women in the Novel "Homa" Based on Two Macro-Theoretical and Non-Theoretical Indicators, Journal of Comparative Literature, Year 7, Issue 23, pp. 113 - 147.
- 10- Baghjari, Kamal, Niazi, Shahriar, (2015), *Postcolonial Reading of the Novel "The Season of Migration to the North" by Al-Tayeb Saleh*, Journal of Arabic Literature, Issue 1, Year 7, pp. 62-86.
- 11- Hajati, Somayeh, (2015), Analysis of Postcolonial Subordinate Manifestations in the Novel "The Vacancy of Saluch", Journal of Literary Criticism, No. 31, pp. 141-164.
- 12- Khojasteh, Hassan, (2008), *Structuring Women's Identity*, Journal of Research and Evaluation, Volume 14, No. 52, pp. 35-55.
- 13- Davarpanah, Zahra, (2018), *Muslim Woman's Autonomy, Meanings and Difficulties*, Journal of Gender and Family Studies, Volume 6, No. 2, pp. 37-70.
- 14- Sansebli, Bibi Raheel, (2017), Analysis of Gayatri Spivak's Concept of

Subordinate in the Novel "The Kingdom of the Al-Falasha" by Wasini Al-Arj with a Case Study of Women, Journal of Contemporary Literature Criticism, Volume 7, pp. 55-75.

15- Saleh Bek, Majid, Soltani, Zahra, and Dehghani, Zeinab, (2019). The postcolonial discourse in the two novels The Season of Migration to the East by Tayeb Saleh and Sowshun by Simin Daneshvar. Journal of Comparative Literature Exploration, issue 33, pp. 59-80.

16- Ghorbani Jooybari, Kulthum, (2019), A study of violence against women in the fiction of the 1940s based on four novels (Shuhar Ahu Khanum, Sang Sabur, Shazdeh Ethjeb, Soushon), Bi-Quarterly Journal of Persian Language and Literature, Kharazmi College, Year 28, Issue 89, pp. 226-253

17- Qavami, Azadeh, Chegini, Ashraf, Qojezadeh, Alireza, (2018), *Analysis of the components of voice, identity and agency in fiction based on Spivak's postcolonial theories*, Journal of the Iranian Association of Arabic Language and Etiquette, Scientific Section of the Winter Court - 65, B, 29: 143-171.

18- Karimpour, Leila, (2016), A Study of the Characters of the Hero and the Antihero in Several Fictional Works of the Seventies and Eighties, Quarterly Journal of Literary Aesthetics, Year 7, Issue 28, pp. 21-68

19- Moradian, Vahab, Yeghani, Mustafa, Sadr al-Dini, Ardeshir, (2019), *Analysis of the Novel "Out of the Body" by Afaf al-Bataineh Based on Feminist Principles (Pathological Approach)*, Journal of Comparative Literature Research, Year 4, Issue 14, pp. 87-106)

20- Nazemian, Reza, Shokouhinia, Maryam (2013). Comparison and Analysis of postcolonial Migration in the Novels of the Season of Migration to the East by Tayeb Saleh and Sowshun by Simin Daneshvar, Journal of Persian Language and Literature Research, Issue 29, Volume 11, pp. 1-10.

21- Vaeghzadeh, Shamsi; Ghavami, Azadeh; (2023), *Application of Fairclough's Critical Discourse Approach in the Analysis of the Novel "Urs al-Zain" by Tayyeb Saleh*, Journal of Contemporary Arabic Literature Criticism Fall and Winter - Vol. 21, B, 297 to 322.

شاپای الکترونیکی: 2645-4874

شاپای چاپی: 2645-4882

فصلنامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی

دوره نهم، شماره سی و سوم، پاییز ۱۴۰۴

جلوه‌های «فرو دست» اسپيواك در شخصیت‌های زن دو رمان

پسااستعماری جای خالی سلوچ و عرس‌الزین

<https://doi.org/10.71497/jostarnameh.2025.1197515>

آزاده قوامی،^۱ اشرف چگینی^۲، علیرضا قوجه‌زاده^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۱۹

(صص: ۱۶۶-۲۰۸)

چکیده

نقد پسااستعماری پژوهشی است میان‌رشته‌ای که یکی از مهم‌ترین شاخه‌های نظری آن مطالعات فرودستان است. اسپيواك از پیشگامان رویکرد فرو دست پسااستعماری است که با نقد نوین ادبی خویش از طریق بازانديشي و واکاوی در متون مختلف و با تأکید بر پیامدهای استعمارگرایی، می‌کوشد تا به قشر فرو دست فاعلیت ببخشد. وی متون ادبی را جایگزین مناسبی برای بیان تاریخ فرودستان قلمداد می‌کند. دولت‌آبادی و صالح دو رمان‌نویس معاصر ایرانی و سودانی در رمان‌های خود «جای خالی سلوچ» و «عرس‌الزین»

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین- پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، تهران، ایران،

پست الکترونیک: azadeh.ghavami2017@gmail.com

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین- پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، تهران، ایران، (نویسنده مسئول).

پست الکترونیک: dr.chegini@iau.ac.ir

۳. استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین- پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، تهران، ایران،

پست الکترونیک: Re.zaghojeh@iau.ac.ir

به بازنمایی مشکلات فرودستان؛ از جمله زنان می‌پردازند. در این تحقیق به روش تحلیلی-توصیفی، با تکیه بر الگوهای ادبی اسپوواک، مشخص می‌گردد که در دو اثر پسااستعماری جای خالی سلوچ دولت‌آبادی و عرس‌الزین طیب صالح به مشکلات زندگی پر مشقت جامعه روستایی، به‌ویژه اعمال خشونت‌های پنهان و نهادینه‌شده مردان علیه فرودستان خاص همچون زنان و دختران پرداخته‌شده است و وجوه مشترک هویت و عاملیت قهرمانان زن خودآیین دو روایت موردنظر که با خودآگاهی و گفتمان‌های خلاقانه و خردمندانه، می‌کوشند در جنبش‌های روزمره و تدریجی، نیروهای متناقض درونی و در پی آن روابط با مردان فرصت‌طلب و سودجوی را تعدیل و تنظیم نمایند، به تصویر کشیده شده است. به موازات این بازنمایی ناهمگونی دیدگاه تردیدآمیز و وهم‌آلود دولت‌آبادی با نگاه خوش‌بینانه طیب صالح به آینده جامعه روستانشین ایران و سودان، به تفاوت‌های انکارناپذیر فرهنگی و طبقاتی ستمدیدگان به‌ویژه زنان در سیر رخداد‌های اجتماعی، سیاسی، زیستی و اقتصادی انحصاری زمان وقوع داستان نسبت داده‌شده و نتایج حاصل از آن در تمثیل‌های نمادین پایان هر دو روایت انعکاس یافته است.

کلیدواژه‌ها: پسااستعماری، فرودست، اسپوواک، زنان، عرس‌الزین، جای خالی سلوچ.

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

مطالعات پسااستعماری یکی از حوزه‌های مطالعات ادبی و فرهنگی است که با خط‌مشی سیاسی به یکی از جدی‌ترین رویکردهای جدید انتقادی در زمینه بررسی و پیگیری خرده‌فرهنگ‌ها و الگوهای متنی و گفتاری کشورهای در حال توسعه در دوره پس از استعمار می‌پردازد. در این مطالعات، متون ادبی از جمله رمان‌های غیر غربی با دید باز تاریخ محور و با تأکید بر پیامدهای استعمارگرایی بررسی می‌شود.

نظریات پسااستعماری، از جمله دیدگاه گایاتری اسپوواک، نشان می‌دهند که پسااستعمار به معنای پایان استعمار نیست، بلکه شرایط انسان و محیط او را در جهان پس از استعمار مستقیم تحلیل می‌کند. این دیدگاه بر ناکامی آرمان‌های برابری و آزادی در قرن بیستم تأکید دارد و با افشاگری متفکرانی چون: اسپوواک، اشکال نوین امپریالیسم اقتصادی، فرهنگی و سیاسی را آشکار می‌سازد که همچنان کشورهای پیش‌تر مستعمره را تحت تأثیر قرار می‌دهند. اسپوواک به‌ویژه بر فرودستی مضاعف زنان شرقی تمرکز دارد

جلوه‌های «فروودست» اسپيواک در شخصيت‌های زن دو رمان پسااستعماری .../۱۷۳

که از دو سو مورد استثمار قرار می‌گیرند؛ نظام‌های پدرسالار داخلی و نیروهای خارجی اروپا محور. او خواستار اعطای صدا به حاشیه‌رانده‌شدگان، به‌ویژه زنان ستمدیده، با توجه به ویژگی‌های تاریخی، جغرافیایی و طبقاتی آن‌ها و از طریق مبارزات منسجم و خودآیینی است.

تحوّلات معاصر در ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جهان سوم، به‌ویژه در ادبیات داستانی، زمینه‌ساز رهایی زنان از سلطه ادبیات مردسالار شده است. نویسندگان معاصر با خلق شخصیت‌های زن معترض و استقلال‌طلب در داستان‌های رئالیستی، مؤلفه‌های مقاومت زنان فروودست، کارگران و طبقات محروم را در برابر قدرتمندان بازنمایی می‌کنند. این مؤلفه‌ها که اسپيواک و هم‌فکرانش در متون ادبی تاریخی و بومی درصدد ردیابی آن هستند، نشانه‌های پنهان و آشکار مقاومت‌اند. عمیق‌ترین آسیب استعمار نو و استثمار داخلی در کشورهایمانند ایران و سودان، هویت‌زدایی و نادیده‌انگاشتن جنبش‌های آزادی‌بخش فروودستان است. این جنبش‌ها که موجب تغییرات تدریجی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه ستمدیده روستایی می‌گردند، نیازمند تحوّل در دیدگاه‌ها و انسجام و سازماندهی حرکت‌های مردمی علیه نظام مردسالاری و روابط ناعادلانه جنسیتی در خانواده و جامعه‌اند.

«محمود دولت‌آبادی» و «طیب صالح»، نویسندگان واقع‌گرای ایران و سودان، در دوران پسااستعمار آثاری خلق کرده‌اند که این مسائل را بازتاب می‌دهند. این مقاله با رویکرد پسااستعماری اسپيواک، وجوه مشترک و متفاوت کنش‌پذیری و کنشگری شخصیت‌های فروودست، به‌ویژه زنان روستایی را در آثار این دو نویسنده بررسی می‌کند. هدف تمرکز بر پیوند هویت و عاملیت قهرمانان و انعکاس خوداتکایی تدریجی آنان در جنبش‌های حق‌طلبانه و کنش‌های گفتمانی و عملی آن‌هاست. همچنین، تفاوت دیدگاه و هم‌آلود دولت‌آبادی و نگاه خوش‌بینانه صالح در تمثیل‌های نمادین پایان دو داستان رمزگشایی می‌شود.

۱-۲- اهمیت و ضرورت

ادبیات تطبیقی نوین به‌عنوان یک‌رشته فرامرزی، پیونددهنده فرهنگ‌های بومی به ادبیات جهانی و درک صحیح آن است. در ادبیات معاصر جهان؛ ازجمله در مقایسه و تطبیق ادبیات ایران و عرب، همچنین برای ردیابی از همگونی‌ها و ناهمگونی‌های این آثار،

پژوهش‌های اندکی در حوزه نقد پسااستعماری به‌ویژه مطالعات فرودستان زن انجام پذیرفته است. افزایش چنین تحقیقاتی خوانندگان و پژوهندگان مشتاق را با جنبه‌های مشترک خلق‌و‌خو، هویت چندوجهی و عاملیت تیپ‌های مختلف شخصیتی در سفر قهرمانانه ایشان برای کسب آزادی و احقاق حقوق حق‌شان آشنا می‌سازد و دلایل پیروزی تدریجی فرودستان را درراه رسیدن به خوداتکایی آشکار می‌کند.

در این پژوهش سعی شده است با بررسی و تحلیل رمان «جای خالی سلوچ» محمود دولت‌آبادی و «عرس‌الزین» اثر طیب صالح، شیوه‌های هر دو نویسنده را در بازنمایی اثرات مخرب قدرت‌نمایی مردان چه در چهارچوب خانواده و چه در محیط جامعه مردسالار روستایی، بر اساس نظریات پسااستعماری اسپیواک مورد مذاقه قرار داده و با تحلیل تأثیر پیوند مؤلفه‌های هویت، صدا و عاملیت شخصیت‌های زن هر دو داستان در عرصه مبارزه با قدرتمندان، همگونی‌ها و ناهمگونی‌های هر دو اثر و دلایل آن، هرچند به شکل مختصر و اندک آشکار شود.

۱-۳- پیشینه پژوهش

با توجه به اهمیت مطالعات فرودست پسااستعماری، پژوهش‌های بسیار اندکی در زمینه مقایسه و تطبیق آثار ادبی کشور ایران و کشورهای عربی در این حوزه انجام شده است. این پژوهش‌ها اکثراً به‌صورت جداگانه جلوه‌های فرودست پسااستعماری را در آثار ادبی ایران و یا عرب بررسی و تحلیل نموده‌اند و کمتر در حوزه ادبیات تطبیقی موردنظر رویکرد پسااستعماری به مقایسه این آثار پرداخته شده است که از آن میان می‌توان به مقالات زیر اشاره نمود:

- مقاله «واکاوی جلوه‌های فرودست پسااستعماری در رمان جای خالی سلوچ»، اثر سمیه حاجتی و احمد رضی است که در سال ۱۳۹۴، در مجله نقد ادبی، شماره ۳۱ به چاپ رسیده است.

- مقاله «تحلیل مفهوم فرودست گایا تری اسپیواک در رمان مملکه الفراشه اثر واسینی الاعرج با مطالعه موردی زن» که سید حسن فاتحی و بی‌بی راحیل سن سبلی آن را در سال ۱۳۹۶، در دو فصل‌نامه علمی-پژوهشی نقد ادب معاصر، سال هفتم به رشته تحریر درآورده‌اند.

- مقاله «خوانش پسااستعماری رمان موسم هجرت به شمال اثر الطیب صالح»، اثر

جلوه‌های «فرو دست» اسپيواک در شخصيت‌های زن دو رمان پسااستعماری .../۱۷۵

کمال باغجری است که در سال ۱۳۹۶، در دو فصلنامه علمی-پژوهشی نقد ادب معاصر در سال هفتم به انتشار رسیده است.

- مقاله «گفتمان پسااستعماری در دو رمان موسم الهجرة الى الشمال از طيب صالح و سووشون سيمين دانشور»، نوشته مجيد صالح بک، زهرا سلطانی و زينب دهقانی است که در سال ۱۳۹۸ در دانشگاه رازی و در مطالعات تطبیقی عربی-فارسی شماره ۳۳ به چاپ رسیده است.

- مقاله «مقایسه و تحلیل جلوه‌های پسااستعماری در رمان موسم هجرت به شمال طيب صالح و سووشون سيمين دانشور»، نوشته رضا ناظمیان و مریم شکوهی نیا، سال ۱۳۹۲، مجله پژوهش زبان و ادبیات فارسی شماره ۲۹ چاپ شده است.

- مقاله «کاربست رویکرد گفتمان انتقادی فرکلاف در تحلیل رمان «عرس‌الزین» اثر طيب صالح»، واقف‌زاده، شمسی؛ قوامی، آزاده؛ در مجله نقد ادب معاصر عربی، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ - شماره ۲۱، ب، ۲۹۷ تا ۳۲۲، چاپ شده است.

- مقاله‌ای با عنوان «تحلیل مؤلفه‌های صدا، هویت و عاملیت در داستان عرس‌الزین با تکیه بر نظریات پسااستعماری/اسپیواک» به قلم نویسندگان (قوامی، آزاده؛ چگینی، اشرف؛ قوجه زاده، علیرضا) در مجله الجمعیه الايرانيه للغة العربيه و آدابها (فصلنامه علمی-پژوهشی، زمستان ۱۴۰۱، شماره ۶۵، ب، ۲۹: صفحات ۱۴۳-۱۷۱) منتشر شده است؛ که در آن به تحلیل مؤلفه‌های صدا، عاملیت فرودستان در داستان عرس‌الزین با تأثیرگذاری و نقش‌آفرینی روشنفکران بومی در حوزه نظریات اسپيواک می‌پردازد. در مقاله حاضر، در کنار این سه مؤلفه، مؤلفه‌های دیگر فرودستان، از جمله: انواع خشونت علیه زنان و عوامل مؤثر در شدت و ضعف تعادل نیروهای مردانه و زنانه و... در شخصیت‌های زن در دو رمان جای خالی سلوچ و عرس‌الزین بررسی و مقایسه خواهد شد؛ و نقش خودآیینی زنان بدون میانجی‌گری به‌ظاهر خیرخواهانه روشنفکران غربی از منظر اسپيواک مورد بررسی قرار می‌گیرد.

شایان ذکر است تاکنون هیچ تحقیقی درباره مقایسه رمان جای خالی سلوچ و عرس‌الزین به‌عنوان دو متن پسااستعماری در ادبیات ایران و عرب نگاشته نشده است.

۱-۴- روش پژوهش

این تحقیق بر اساس روش توصیفی و تحلیلی نوشته شده است. برای گردآوری داده‌ها و اطلاعات، از منابع کتابخانه‌ای، مجلات معتبر (پژوهشی) استفاده شده است.

۵-۱- مبانی نظری پژوهش

۱-۵-۱- مفهوم واژه فرودست از منظر اسپيواک

مفهوم فرودست (Subaltern) یکی از مفاهیم مهم در نظریه پسااستعماری است که گایاتری چاکراورتی در جایگاه یکی از پیشگامان این نظریه، معتقد است این کلمه در حقیقت موقعیت مدار بوده و شامل محدودیت‌های هیچ نظریه‌ای نمی‌شود. وی این مفهوم را در تحلیل گروه‌های به‌حاشیه‌رانده شده و ستم‌دیده در جوامع محروم پسااستعماری به کار می‌برد. ریشه این مفهوم را باید در آثار آنتونیو گرامشی، نظریه‌پرداز مارکسیست ایتالیایی، جست‌وجو کرد که از آن برای اشاره به گروه‌های اجتماعی زیردست، مانند: دهقانان و کارگران تحت سلطه هژمونی فرهنگی، استفاده کرد (ر.ک: شاهمیری، ۱۳۸۹: ۱۴۲-۱۴۱).

اسپیواک این مفهوم را گسترش داده و آن را در چارچوب نقد پسااستعماری و فمینیستی به گونه‌ای تعمیم بخشیده است تا دربرگیرنده زنان طبقه پایین و متوسط جوامع ستم‌دیده باشد که تحت تأثیر تلاقی چندین نظام سرکوبگر، از جمله استعمار، مردسالاری، دین، خانواده و نظام‌های اقتصادی-اجتماعی، قرار دارند (ر.ک: مورتون، ۱۳۹۲: ۷۶-۱۶۸).

در مقاله کلیدی «آیا فرودست می‌تواند سخن بگوید؟» (۱۹۸۳)، اسپيواک با رویکردی مارکسیستی-فمینیستی به وضعیت زنان جهان سومی می‌پردازد. او استدلال می‌کند که زنان فرودست، به دلیل ستم مضاعف جنسیتی و استعماری، بیش از سایر گروه‌ها (مانند مردان روستایی، مهاجر و زاحه‌نشین) از امکان بازنمایی خود محروم‌اند (ر.ک: اسپيواک، ۱۳۹۷: ۱۰). اسپيواک با بررسی سنت «ساتی» (خودسوزی بیوه زنان در هند) نشان می‌دهد که متون استعماری انگلیسی با محکوم کردن ساتی به‌عنوان عملی وحشیانه و متون هندی که زن را تابع وظیفه و سنت می‌دانند، هر دو مدعی هستند که زنان با آنان موافق بوده و از آن‌ها حمایت و پشتیبانی می‌کنند؛ اما در واقعیت در هیچ‌یک از این متون، هرگز صدای خود زنان شنیده نمی‌شود و مداخله استعماری بریتانیا به‌ظاهر رهایی‌بخش بود اما خودآیینی زنان را ناممکن کرد. او پرسش محوری خود را مطرح می‌کند: آیا فرودست اساساً قادر به سخن گفتن است؟ پاسخ اسپيواک در آغاز تا حدی منفی است، زیرا به عقیده وی ساختارهای گفتمانی سلطه، صدای فرودست را تحریف یا خاموش می‌کنند. با این حال، وی در بازنگری مجدد در این مقاله، متون ادبی را بستری مناسب برای بازنمایی تاریخ و صدای فرودستان، به‌ویژه زنان،

جلوه‌های «فرو دست» اسپيوک در شخصيت‌های زن دو رمان پسااستعماری .../۱۷۷

می‌داند و بر لزوم ایجاد فضایی برای شنیده شدن صدای آن‌ها بدون واسطه‌گری نخبگان تأکید دارد (ر.ک: شاهمیری، ۱۳۹۸: ۱۵۳).

اسپیواک همچنین به نقش روشنفکران در بازتولید سرکوب فرودستان انتقاد می‌کند. او معتقد است تلاش‌های روشنفکران به‌ظاهر خیرخواه غربی برای سخن گفتن به‌جای فرودستان اغلب به تحریف تجربه واقعی آن‌ها منجر می‌شود. از این‌رو، او خواستار انعکاس مستقیم صدای فروخفته فرودستان است.

اسپیواک در آثار خود بر پیوند خوردگی سه مفهوم کلیدی ذهنیت، صدا، عاملیت زنان جهان‌سومی در فرایند خودآیینی تمرکز دارد. او معتقد است صدای فرودستان، به‌ویژه زنان، به دلیل تداوم سلطه نظام‌های استعماری در نظام نو استعماری و مردسالاری همچنان به حاشیه رانده شده است (ر.ک: مورتون، ۱۳۹۲: ۵۸). در مقاله «آیا فرو دست می‌تواند سخن بگوید؟»، اسپيوک نشان می‌دهد که گفتمان‌های استعمارگر و نخبگان غربی، صدای زنان را در چارچوب‌های مسلط محصور کرده‌اند. او بر نقش متون ادبی رئالیستی و بومی‌نگر، به‌عنوان بستری برای تقویت و بازنمایی صدای فرودستان و ردیابی جنبش‌های آزادی‌بخش آنان تأکید دارد.

عاملیت، از نظر اسپيوک، به ظرفیت فرودستان برای کنش مستقل اجتماعی و سیاسی اشاره دارد. او انتقاد می‌کند که نخبگان غربی، جنبش‌های فرودستان را خودجوش و فاقد سازمان‌دهی نشان داده‌اند، درحالی‌که جنبش‌های حق‌طلبانه این گروه‌ها عاملیت سیاسی مشخصی دارند (ر.ک: مورتون، ۱۳۹۲: ۸۴). اسپيوک با تمرکز بر گروه‌های خاص، مانند زنان روستایی، عاملیت برقراری تساوی حقوق اجتماعی و اقتصادی با مردان را در کنش‌های تدریجی و روزمره آن‌ها می‌بیند.

خودآیینی، توانایی زنان برای کنشگری‌های خلاقانه و هوشمندانه است. اسپيوک موانعی چون «خشونت معرفتی» موجود در آثار نویسندگان زن همدست با امپریالیسم غرب را مانع بازنمایی واقعی از شخصیت زنان فرو دست در این متون قلمداد می‌کند و نیت آنان را جز تجلیل و تکریم از رسالت کشورهای استعمار کننده نمی‌داند.

مجموع این مفاهیم و تأکید بر نقش تعیین‌کننده نویسندگان متعهد و بومی از منظر اسپيوک در تحلیل شخصیت زن رمان‌های «جای خالی سلوچ» (مرگان) و «عرس‌الزین» (نعیمه) کاربرد دارند، جایی که مقاومت و خودآیینی آن‌ها در برابر مردان فرصت‌طلب

نظام‌های مردسالار و استعماری بازنمایی می‌شود.

۱-۵-۲- مفهوم صدا، عاملیت و خودآیینی زنان از منظر اسپوواک

اسپوواک، نظریه پرداز پسااستعماری و فمینیست، در آثار خود بر مفاهیم صدا، عاملیت و خودآیینی فرودستان، به‌ویژه زنان جهان سومی، تمرکز دارد. از منظر اسپوواک، صدای فرودستان، به‌خصوص در جوامع پسااستعماری آسیایی، به دلیل سلطه نظام‌های استبدادی و استعماری سرکوب شده است. او در مقاله «آیا فرودست می‌تواند سخن بگوید؟» استدلال می‌کند که صدای استعمارگر و روشنفکر غالباً در مرکز قرار گرفته و صدای فرودستان به حاشیه رانده شده است (ر.ک: مورتون، ۱۳۹۲: ۵۸). اسپوواک بر نقش روشنفکران بومی در بازنمایی و تقویت صدای فرودستان تأکید دارد و معتقد است متون ادبی می‌توانند بستری برای شکل‌گیری جنبش‌های آزادی‌بخش فراهم کنند.

در بحث عاملیت، اسپوواک نقد می‌کند که نخبگان غربی جنبش‌های رعیتی را به‌صورت خودجوش و فاقد سازمان‌دهی بازنمایی کرده‌اند، درحالی‌که عاملیت سیاسی فرودستان در این جنبش‌ها نادیده گرفته شده است (ر.ک: مورتون، ۱۳۹۲: ۸۴). او با تغییر تمرکز از جنبش‌های ملی به گروه‌های خاص فرودست، عاملیت را در ظرفیت این گروه‌ها برای کنش اجتماعی مستقل می‌بیند (ر.ک: مورتون، ۱۳۹۱: ۸۶).

اسپوواک خودآیینی را به‌عنوان توانایی زنان برای کنشگری‌های خلاقانه، بدون واسطه‌گری دیگران تعریف می‌کند. او موانع خودآیینی را در ساختارهای قدرت و سلطه، به‌ویژه از طریق «خشونت معرفتی» روشنفکران غربی، شناسایی می‌کند. این خشونت زمانی رخ می‌دهد که روشنفکران با نمایندگی از فرودستان، آن‌ها را به حاشیه رانده و ساکت می‌کنند (ر.ک: اسپوواک، ۱۳۹۸: ۸۸-۹۲). اسپوواک نمونه این مسئله را در رسم ساتی در هند نشان می‌دهد، جایی که مداخله استعماری بریتانیا به‌ظاهر رهایی‌بخش بود، اما قیومیت زنان را از شکلی به شکل دیگر تغییر داد. او استدلال می‌کند که مفاهیمی مانند «توانمندسازی» به‌طور پارادوکسیکال خودآیینی را ناممکن می‌سازند، زیرا فرودستان را در موضع وابستگی نگه می‌دارند.

این مفاهیم در شخصیت‌های زن فرودست داستان‌های «جای خالی سلوچ» (مرگان) و «عرس‌الزین» (نعیمه) قابل‌ردیابی است. خودآیینی تدریجی این شخصیت‌ها که بدون میانجیگری و مساعدت دیگران؛ از جمله اعضای خانواده و دیگر افراد جامعه شکل می‌گیرد،

نشان‌دهنده مقاومت اين دو قهرمان در برابر نظام مردسالاری و ضد خشونت معرفت‌شناختی است که اسپيوک آن را در بسياری از آثار ادبی غربی اثبات نموده‌است. تحليل هویت فردی و اجتماعی نعیمه و مرگان، بیانگر تأکید و تمرکز طیب صالح و دولت‌آبادی بر جنبش‌های آزادی‌خواهانه این دو زن روستایی در بستر هر دو متن ادبی-رئالیستی فوق است.

۱-۵-۳- وجوه مشترک دیدگاه اسپيوک و مورین مورداک در خودآیینی زنان

مورین مورداک در کتاب «ژرفای زن بودن» با دید روان‌شناختی به چالش‌های سفر زنان در نظام مردسالار می‌پردازد. او معتقد است کوچک شمردن و تحقیر مدام زنان در جامعه، روی احساسات درونی زن و تجسمی که از زنانگی دارد، تأثیر می‌گذارد. امروزه زنان در تقابل با نظام مردسالاری نخست تغییر درونی عمیقی را از سر گذرانده و در درازمدت به تغییرات سیاست اجتماعی و کسب برابری جنسیتی و نژادی دست خواهند یافت. سپس اگر در خانواده‌ای بزرگ شوند که برای ارزش‌های زنانه آنان، احترام قائل شوند، درآینده راه‌حل‌های هوشمندانه‌ای از روابط اجتماعی سالم‌تر ایجاد خواهند کرد. (ر.ک: مورداک، ۱۹۹۳: ۸۹-۹۰). اسپيوک نیز زنان جهان‌سومی را در نوسان بین سنت و مدرنیته توصیف می‌کند که تحت ستم مضاعف مردسالاری داخلی و استعمار خارجی قرار دارند (ر.ک: اسپيوک، ۱۳۹۷: ۱۰۲). هر دو نظریه‌پرداز، پیروزی زنان را در تغییرات تدریجی و درازمدت می‌بینند که از تحوّل درونی آغاز شده و به روابط اجتماعی سالم‌تر منجر می‌شود.

مورداک سفر قهرمانانه زنان را پیچیده‌تر از مردان می‌داند، زیرا زنان باید با کاهش ارزش‌های زنانگی در نظام مردسالار مقابله کنند. اسپيوک نیز بر فرودستی مضاعف زنان تأکید دارد که برای خودآیینی باید از بازنمایی‌های استعماری و مردسالارانه فاصله بگیرند (ر.ک: مورتون، ۱۳۹۲: ۹۰). مورداک معتقد است زنان در نقش مادرانه اغلب قربانی می‌شوند و اسپيوک نیز مشکلات زنان را در مواجهه نظام‌های سرکوبگر، مانند خانواده و دولت استعماری، تحليل می‌کند و از دشواری گذر زنان از این تقاطع چالش‌برانگیز سخن می‌گوید.

این دیدگاه‌های مشترک در تحليل شخصیت‌های مرگان و نعیمه، به‌ویژه در بررسی ایجاد تعادل یا عدم تعادل نیروهای مردانگی و زنانگی آن‌ها، کاربرد دارند.

۱-۵-۴- معرفی رمان جای خالی سلوچ

دولت‌آبادی در رمان «جای خالی سلوچ» فضای سیال و اجتماعی حاکم در مقطع زمانی دهه ۴۰ را با مشکلات فرهنگی فرودستان روستایی در دولت‌آباد که خود در میان آنان به سر برده، تلفیق نموده و ماجرای اثرگذار و تأمل‌برانگیز از این دوره را بازنمایی کرده است.

تکیه وی در این داستان بیشتر از همه بر زندگی سراسر رنج و کشمکش مرگان، قهرمان اصلی داستان، در غیاب سلوچ (همسر وی) است. مرگان زنی ستم‌دیده و زحمت‌کش است که بر اساس اندیشه روشنفکرانه دولت‌آبادی، برخلاف زنان کنش‌پذیر، منفعل و قربانی روستای «زمینج» می‌کوشد در کوران مشکلات مضاعف که با آن مواجه است، در برابر مردان فرصت‌طلب خانواده و اجتماع ایستادگی و مقاومت کند و به قول اسپوواک با خوداتکایی، برای مدیریت کردن بر زندگی خانواده و تأمین دخل‌وخرج آن به هر شغل و حرفه سخت و مردانه‌ای روی آورد.

دولت‌آبادی از مرگان، چهره‌ای چندوجهی با هویتی ویژه ارائه می‌دهد. دغدغه‌های ذهنی دولت‌آبادی در پردازش این رمان، بازنمایی پیچیدگی و عمق مسائل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و اخلاقی در کانون خانواده فقیر و روستایی و بافت جامعه ستم‌دیده است. او به یقین با مطالعه و آگاهی از آثار سیاحان و سفرنامه نویسان به‌خوبی می‌داند که در ۱۵۰ سال اخیر زن به‌عنوان نیمی از جمعیت جامعه ایرانی همواره قربانی مردان سلطه‌طلب و سودجوی اجتماع واقع شده است.

هجرت سلوچ خانه را با مسائل و خطراتی بی‌شمار روبه‌رو می‌کند. خطراتی همچون: افزایش فقر و تنگدستی اعضای خانواده سلوچ، کینه‌توزی و دشمنی ابراو و عباس دو برادر باهم بر سر مسائل مربوط به کار و معیشت، بی‌توجهی به آرزوهای بر بادرفته هاجر نوجوان (عضو کوچک خانواده) و ازدواج او با مردی میان‌سال و متأهل، فروش زمین‌های روستا، کوچ کردن جوانان از جمله: ابراو به شهرهای اطراف، بیکاری و دیوانگی یک‌شبه عباس پسر بزرگ خانواده در بیابانی مخوف، تجاوز و دست‌درازی به مرگان توسط یکی از مردان فرصت‌طلب روستا که همه این پیامدها، داستان را پرتنش و تأثیرگذار کرده است و در نهایت نیز داستان با فرودی تردیدآمیز و با پایانی مبهم، تفسیرپذیر و نمادین به اتمام می‌رسد.

۱-۵-۵- معرفی رمان عرس‌الزین

طیب صالح نویسنده سودانی است که یکی از تأثیرگذارترین نویسندگان جهان ادبیات عرب محسوب می‌شود. رمان عرس‌الزین وی، توسط کانون نویسندگان عرب، مورد تقدیر قرار گرفته است. بر اساس این رمان، فیلمی به کارگردانی خالد صدیق کارگردان کویته ساخته شده که جایزه جشنواره کن را برای کارگردانش به ارمغان آورد. رمان عرس‌الزین در ۱۵ فصل نوشته شده و در سال ۱۹۶۷. م به چاپ رسید. بخش عمده‌ای از این رمان تلفیقی از فرهنگ شفاهی سودان در خلال کنش‌های گفتمانی شخصیت‌هاست.

در این رمان زین شخصیتی است که کاراکتر دلقک شکسپیر را به یاد می‌آورد و ابله‌ی حیوان نماست. صالح در این داستان نگاهی جزئی‌نگر و موشکافانه به وقایع و حوادث محیط روستایی فرضی و گمنام در کشور سودان دارد و بر زوایای شخصیت‌های داستان تمرکز و تأکید می‌ورزد. طیب صالح داستان ماندگار عرس‌الزین را با کمی اختلاف‌زمانی در آستانه دوران شکوفایی نسبی کشورش (۱۹۶۷ م) به رشته تحریر درآورد، همین موقعیت تاریخی و اجتماعی ویژه موجب شد که صالح علاوه بر انعکاس مشکلات و مصائب کشاورزان، زنان و معلولین (فرودستان) در جامعه روستایی موردنظر، با تأثیرپذیری مثبت از حوادث و جریان‌ات محیط اجتماعی و سیاسی سرزمین سودان با توصیف تمثیلی نمادین از مراسم ازدواجی پرشکوه، افق دید خوش‌بینانه و قابل تأملی را از برقراری روابط آزاد مسالمت‌آمیز و اخلاق مدارانه آن‌گونه که موردنظر اسپيواک است در میان شخصیت‌های داستان عرس‌الزین در جامعه آرمانی‌اش به تصویر کشد.

شخصیت اصلی زن داستان، نعیمه، یگانه زن باسواد روستا است. ازدواج نعیمه با زین دو شخصیت متفاوت در داستان عرس‌الزین که نقطه اوج داستان محسوب می‌گردد، ازدواجی نامتعارف و غیرمنتظره میان زین، مردی ساده‌لوح و فرودست با شایسته‌ترین دختر روستاست که خود مبدأ معجزه‌های بزرگ در تاریخچه دهکده موردنظر طیب صالح است.

تصویرسازی و انعکاس پیامدهای نظام مردسالاری بر زندگی زنان و دختران روستایی در داستان عرس‌الزین و در کنار آن توصیف وجوه مثبت شخصیت و هویت خودآیین نعیمه در این داستان شامل: جدیت، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، توانایی او در ایجاد تعادل میان نیروهای درونی، آرمان‌گرایی، اعتقادات مذهبی و دینی وی در کنار استقلال‌طلبی و تصمیم‌گیری‌های جسورانه و متهورانه اوست.

دیگر شخصیت‌های اصلی داستان همچون زین و سیف‌الدین در سیر رویدادهای داستان با تأثیرپذیری از گفتمان‌های روشنفکرانه شخصیت‌های مذهبی و غیرمذهبی دچار تحولات هویتی و عاملیتی می‌گردند و در مسیر یک سیاست‌گذاری اخلاقی قرار می‌گیرند که در آن همه اقشار از مرد و زن، فقیر و غنی، مذهبی و غیرمذهبی در رابطه مسالمت‌آمیز و اخلاقی با یکدیگر از تساوی حقوقی برخوردار می‌شوند.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- علل اشتراکات میان دو رمان جای خالی سلوچ و عرس‌الزین

صالح و دولت‌آبادی به دلیل تغذیه و بهره‌مندی از تجربه سپری کردن دوران کودکی و نوجوانی در روستا و همچنین ارتباط نزدیک با مردم با دیدگاهی ملموس و جزئی‌نگر به برجسته‌سازی فقر فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی فرودستان پرداخته‌اند و هر دو تصویری متمایز از آنچه نویسندگان غرب‌زده می‌کوشند از چهره کشورهای محروم ارائه داده‌اند، ترسیم کرده‌اند.

دولت‌آبادی و صالح در این رمان‌ها پیامدهای شوم نظام استعمار زده را در موقعیت زمانی خاص (دوران پس‌استعماری) در قالب‌ساز و کارهای داستان‌پردازی بازنمایی کرده‌اند و با به‌کارگیری هنر نویسندگی و داشتن ایده‌های ضداستعماری روایت خود را شرح و توصیف نمودند. این دو داستان رئالیستی در مسیر نوینی قرار گرفته و به قول اسپواک به تریبونی تبدیل شده‌اند که به‌صورت مستقیم و یا غیرمستقیم هویت ناب مردمان و تاریخ واقعی جنبش‌های مردمی سرزمین مادری‌شان را در مقطعی خاص بیان کرده‌اند.

شخصیت‌های زن؛ همچون مرگان، هاجر، رقیه در رمان «جای خالی سلوچ» با کاراکترهای زن در داستان عرس‌الزین؛ همچون نعیمه، مادر زین، مادر احمد، زن سعید، بر اساس مؤلفه‌هایی؛ چون ذهنیت هویت و عاملیت فرودستان از منظر اسپواک نمونه‌هایی از تیپ‌های مختلف زنان فرودست هستند که خصلت‌های مشترک و متفاوتی داشته و با یکدیگر قابل‌مقایسه و تطبیق‌پذیرند و می‌توان ریشه‌های تاریخی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی این اشتراکات و تفاوت‌ها را برای اثبات تغییر عاملیت جنبش‌های آزادی‌بخش به دست شخصیت‌های محروم و فرودست هر دو داستان تحلیل و بررسی نمود.

از مهم‌ترین وجوه مشترک در این دو اثر می‌توان به بازنمایی افکار، ذهنیات، عواطف سرکوب‌شده و در پی آن انفعال و کنش‌پذیری‌ها و یا عاملیت و کنشگری‌های تلفیقی

شخصيت‌ها به‌ویژه کشمکش نیروهای درونی متناقض مردانگی و زنانگی زنان فرو دست در رویارویی با مشکلات پیچیده نظام مردسالاری خانواده و در تعامل با دیگر شخصيت‌ها اشاره کرد.

۲-۲- اشتراک دو رمان در تمرکز بر شرایط زندگی زن فرو دست

از آنجاکه تمرکز اسپيواک به فرو دست مؤنث است، وی با در هم آمیختن مطالعات فمینیستی - پسااستعماری، مسئله زنان جهان‌سومی را از دیگر فرو دستان جدا می‌داند. به همین سبب در گستره انعطاف‌پذیر نظریات وی اگرچه بیشترین توجه به جهان سوم، مهاجران، زاغه‌نشینان، قبیله‌های متواری و پناهندگان بی‌خانمان است، اما شرایط زنان را در هر یک از این مؤلفه‌ها سخت‌تر و دشوارتر می‌داند. (رک: اسپيواک، ۱۳۹۷: ۱۰)

با توجه به تأکید اسپيواک بر فرو دستی مضاعف زنان، هر دو نویسنده روشنفکر و متعهد، نمود جنسیت‌زدگی فرهنگی جامعه را در سلب آزادی و اراده دختران و زنان روستایی در اموری چون انتخاب همسر بارز نموده و با پرداختن به سنت عادی شده چندهمسری مردان، نتایج حاصل از آن را در روابط نابرابر میان زنان و مردان در محیط خانواده آشکار نموده‌اند. در این میان فرو دستی مضاعف زنان بخصوص آنان که از معلولیت جسمی، روحی و سالخوردگی در رنج هستند در هر دو داستان به تصویر کشیده شده‌اند. به‌موازات آن می‌توان گفت، محتوای بخش مهمی از هر دو داستان پیوند خوردگی هویت خودآیین زنان با صدا و عاملیت آنان است شخصیت‌های زن فرو دستی که هر یک اگرچه به شکلی پراکنده و تدریجی، سهمی بسزا در مقاومت علیه استثمار داخلی جامعه روستایی به عهده دارند چنانچه شخصیت‌های زن در نقش زن معترض و خلاق، نبض داستان را در دست دارند و از خرد زنانه خود برای مقابله با نظام مردسالاری بهره جسته‌اند.

از دیگر مضامین مشترک در دو داستان رئالیستی موردنظر: بازنمایی از فقر فرهنگی و اقتصادی، خلأهای عاطفی - روحی و روانی زنان و تناقض میان نیروهای درونی آن‌ها در ارتباط با اعضای خانواده، خشونت و کژروی در نهاد خانواده و جامعه روستایی، مناسبات نافرجام زناشویی، تقابل سنت‌های جنسیت زده و مدرنیته در آستانه ورود به عصر جدید یعنی دوران پس از استقلال کشور ایران و سودان است.

بازتاب احساسات و عواطف سرکوب‌شده زنان و تمرکز و بازنمایی از وجه کنش‌پذیری برخی شخصیت‌های زن دو داستان از دیگر وجوه مشترک دو داستان است. کنشگری و عاملیت

شخصیت قهرمان زن دو داستان، مرگان و نعیمه نیز در مراحل مختلف سنی و در نقش دختر، زن، همسر و مادر با چهره چندوجهی و موقعیت مدار که اسپنواک از زنان فرودست جهان سوم نسبت به زنان غربی ارائه می‌دهد، همخوانی داشته و قابل تأمل و بررسی است.

۲-۳- بازنمایی از وجوه مشترک و متفاوت هویت و شخصیت ویژه نعیمه و

مرگان

هر دو شخصیت اصلی زن داستان جای خالی سلوچ و عرس‌الزین (نعیمه و مرگان) علیه شخصیت‌های دیگر یعنی انسان علیه انسان‌های دیگر، انسان علیه محیط و سرنوشت خویش، انسان علیه خودش طغیان کرده‌اند؛ و در مجموع می‌توان گفت که ترکیبی از همه طغیان‌ها از اصلی‌ترین وجوه مشترک و همگون میان زنان دو داستان است.

مصائب و مشکلات مرگان به‌عنوان زنی که شوهرش او را یک‌باره رها کرده در مقایسه با مشکلات نعیمه در داستان عرس‌الزین بسیار شدیدتر و حادث‌تر است، به‌ویژه آن‌که موقعیت اجتماعی و اقتصادی مرگان در مقابل موقعیت و طبقه اجتماعی نعیمه در سطح پایین‌تری واقع گردیده است؛ مثلاً نعیمه به‌عنوان تنها دختر روستای فرضی طیب صالح، حضور فعال در فضای آموزشی مدرسه ابتدایی داشته و به یادگیری و فراگیری علوم قرآنی و حفظ آیات الهی پرداخته و رشد و بلوغ او در محیط خانوادگی مناسب و سالم صورت پذیرفته است. فضایی که مرگان از آن بی‌بهره بوده است. به همین سبب در مقایسه میان شخصیت نعیمه و مرگان، مخاطب در برخی موارد با شدت و ضعف کنش‌پذیری و کنشگری این دو قهرمان در رویارویی با موقعیت‌های حسّاس و پرتنش زندگی روستایی آشنا می‌گردد اما خصوصیات مشترک نعیمه و مرگان به‌عنوان دو زن شرقی خودآیین، جدیت و مسئولیت‌پذیری، جسارت و به‌طور کلی کنشگری‌های توأمان مردانه و زنانه آنان کاملاً محسوس و قابل‌شناسایی است.

مرگان زنی است که هرگز نتوانسته و نخواست به احساسات زنانه‌ای را که در وجودش نهفته بود با پوشیدن پاپوش و آراستن مو و دیگر مظاهر لطیف زنانه که حق طبیعی‌اش بود از خود بروز دهد اما در مقابل سختی‌ها و ناملایمات زندگی به او یاد داده بود نیروهای مردانگی را در خود تقویت کند. به‌گونه‌ای که به قول کدخدا «مثل شمشیری دو لبه و تیز» بر همه کاری برش داشت و به‌تنهایی قادر به انجام کارهای مردانه و سخت بود. (ر.ک: دولت‌آبادی، ۱۳۹۳: ۶۴)

همچنين عکس‌العمل قاطعانه و کنش ضرب‌الاجل مرگان در برابر پسر بزرگ‌تر خانواده (عباس) يادآور رفتار و کنشگری قاطعانه نعيمه در داستان عرس‌الزين نسبت به زورگویی، دخالت و مخالفت اعضای خانواده و امام جماعت با موضوع ازدواج نعيمه و زين بود. نعيمه با انتخاب زين هم در برابر مخالفت‌های اعضای خانواده‌اش ايستادگی کرده بود و هم در امر ازدواج با زين، سنت‌شکنی کرده و پيش‌قدم شده و امام جماعت و امثال او را در مقابل عمل انجام‌شده قرار داده بود.

مرگان نيز در کنش‌گری و عکس‌العمل در برابر عباس همچون نعيمه سعی می‌کند که با تصميمی قاطع و جدی مهار بیشتری بر زندگی خانوادگی‌اش داشته باشد و فرزندش را بر سر جای خود بنشاند.

مثلاً در بخشی از داستان پس از راهی شدن سالار و کدخدا از خانه مرگان به‌منظور طلب بدهی‌های سلوچ، عباس رفتن سالار و کدخدا را ورنه‌انداز کرد حالا نوبت او بود که مادر بيچاره‌اش را تحت فشار بگذارد. «وقتی از واهمه بازگشت احتمالی آنان خلاص گرديد کنار اجاق گاز زانو زد و به مادرش گفت: _مس‌ها را کجا قايم کرده‌ای؟ - میان جهنم تو ديگر چه می‌گویی؟ بگذار به حال خودم بميرم. - همه حرف‌ها را شنيدم تو مس‌ها را یکجا قائم کرده‌ای... - نگفتی مس‌ها را کجا برده‌ای؟ چرا داری کوچه غلط می‌دهی؟ چی خيال کرده‌ای که سر من کلاه می‌رود؟! آن مس‌ها مال من هم هست پشت قبالة تو که نیست. مرگان دست از دست پسرش کند و گفت: دهند را به تهاتر بجسبان توهم، چه برای من آدم شده! بگذار اول...بعد سینه‌ات را جلو بده لفچان» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۳: ۶۵-۶۱).

بازنمایی از گفتمان قاطعانه و به کارگیری دشواژه‌هایی از سوی مرگان نسب به فرزندش ارشدش عباس بيانگر مقاومت وی در برابر زورگویی فرزند و بخشی از تمرکز دولت‌آبادی بر مبارزات زنی فرو دست در برابر مردان زورگوی خانواده و گسترش معنای فرو دست از دیدگاه اسپيواک است.

«در آثار اسپيواک تمرکز بر زنان مستضعف تبعه، بيان تاريخ فرودستان را از نظم طبقه خاص خود خارج کرده است. اسپيواک دامنه معنایی واژه فرو دست را طوری گسترش می‌دهد تا زنان را نيز در برگیرد و بدین ترتيب تعريف محدود و طبقه محور این واژه را پیچیده‌تر می‌سازد» (مورتون، ۱۳۹۲: ۹۹-۹۸).

توصيف افکار ضدونقيض، دل‌شوره‌ها، نگرانی‌ها، خشم، واهمه و کشمکش میان

نیروهای درونی مرگان نشان از جدال درونی میان منطق و احساسات مادرانه زنی فرودست و درمانده است که درنهایت نیز عقل و منطقش بر احساسات طبیعی و مادرانه‌اش پیروز می‌شود. توصیف هنرمندانه محمود دولت‌آبادی از این دو حس ضدونقیض در وجود مرگان به گونه‌ای است که خواننده را به همزادپنداری با مرگان وامی‌دارد زنی که در میان هجوم احساسات ذاتی و فطری مادرانه نسبت به عباس با نوعی احساس خشم و واهمه از عدم فرمان‌برداری عباس و رنجش و مقاومت در برابر سرکشی فرزند خطاکار گیر افتاده است. وجوه متفاوت و ناهمگون شخصیت و هویت چندوجهی مرگان، در برابر زورگویی مردان خانواده که گاهی درمانده در جایگاه مادری فداکار و قربانی و گاه در مقام زنی مقاوم و نفوذناپذیر جلوه‌گری می‌کند به این خاطر است که در بسیاری از موارد «کاهش ارزش زن با بی‌ارزش قلمداد کردن جایگاه مادر آغاز می‌شود. حقیقت این است که مادران ما و مادران مادران ما در تصویری که توسط مردان به آن‌ها فراقکنی شده اسیر بوده‌اند. آن‌ها فرصت چندانی برای دنبال کردن اهداف خود نداشته‌اند. آن‌ها مورد سوءاستفاده قرار گرفته‌اند و محدود و سرکوب شدند» (کریم‌پور، ۱۳۹۵: ۴۶).

مرگان می‌کوشد تا بتواند در مقابل مسائل و مشکلات پیچیده و بغرنج روزمره خود مهار بیشتری بر زندگی‌اش داشته باشد. باآنکه او مثل هر مادری عشق عمیق و ذاتی نسبت به فرزندانش دارد که در وجود هر زنی نهادینه و فطری است؛ اما دوراندیشی و ترس از آن‌که نتواند عباس خطاکار را بر سر جایش بنشانند بر عاطفه و مهر مادری‌اش غالب می‌شود، این نوعی کنشگری موقعیت‌مدارانه و خردمندانه از سوی زنی (مادری) فرودست اما مقاوم و خودآیین است.

«حالا کجاست این تخم شمر؟! ها؟ کدام گوری رفته پس؟ برای خودش تکه گله شده‌ها میدان را خالی دیده و می‌تازاند ها؟ کجاست آن برادر دندان‌گراز تو؟ ...! {آنچه مرگان به زبان مادری و بومی نثار عباس می‌کند، بیانگر آن است} که «عباس داشت مخلی در زندگانی مرگان می‌شد. نباید بگذارد بیش از این دم دربی‌آورد تا زود است باید تکلیف او را روشن کند در این خانه بزرگ‌تر یا مرگان باید می‌بود یا عباس «گریه را دم حجله باید می‌کشت». نباید بگذارد هراسه‌ای جلوی رویش سر پا شود خودت را قایم کرده‌ای؟ اگر خیلی مردی خودت را نشان بده نادرست» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۳: ۷۵).

در بخشی از داستان عرس‌الزین نیز شاهد گفت‌وگوی میان نعیمه و برادرش که دو

سال از او بزرگتر بود، هستيم. برادر نعيمه او را هميشه تشويق به ادامه تحصيل می‌کرد و می‌گفت: «تو می‌تواني يك حقوق‌دان بشوي». با اين جملات درواقع، به ارزش‌هایی که نعيمه در مقام زنی با هويت استثنایی بدان پاييند است صحه می‌گذاشت و او را در اين راه تشويق می‌کند و بر توانایی‌های خواهرش در داشتن مشاغلی که پيش‌ازين مختص مردان بوده، تأکيد می‌کرد. که اين، خود پذيرش تساوی حقوق زن و مرد از دیدگاه برادر نعيمه در جایگاه يك مرد است. می‌توان استراتژی نعيمه را نیز اين‌طور خلاصه کرد: مقتدر، قاطع و انعطاف‌ناپذير که در عين حال، به زن بودن خود نیز لطمه‌ای نمی‌زند.

«پس نعيمه در پاسخ به برادرش با همان وقار و چهره جدی هميشگی می‌گفت: ادامه تحصيل در مدرسه کار بيهوده‌ای است، همان اندازه که آدم سواد خواندن و نوشتن داشته باشد و بتواند قرآن بخواند و مسائل نماز و آداب مذهبی را بشناسد کافی است» (صالح: ۱۳۹۵: ۳۷-۳۸).

درواقع، پاسخ نعيمه به برادرش آمیزه‌ای از تعادل میان عناصر بیانی گفتمان‌های مردانه با عناصر بیانی زنانه او است. چهره نعيمه، لحن مقتدرانه و قاطع وی در پاسخگویی به برادرش و به کار گرفتن افعالی چون «بیهوده است» و «کافی است» که بيانگر قاطعيت و اصرار او بر موضوع فراگیری سواد تنها در حد خواندن و فهمیدن قرآن و مسائل مذهبی است، همگی از ویژگی‌های گفتمان زن مسلمان محسوب می‌گردد.

شخصيت‌پردازی نعيمه در داستان عرس‌الزين نمونه‌ای بارز از زنی جهان‌سومی است که در شرايطی کاملاً ناهمگون با موقعيت زنان کشورهای غربي و در کشاکش و نوسان میان سنت و مدرنيته برای نخستين بار در روستای فرضی صالح کنشگری‌های اجتماعی خاصی خلاف عرف و سنت جامعه از خود بروز می‌دهد و قدمی بزرگ در راه تحقق ارزش‌های اجتماعی زنان روستایی همچون عدالت، آزادی و سعادت برمی‌دارد که در آینده باعث شکل‌گیری هنجارهایی مانند حق انتخاب همسر از سوی زنان و دختران فرو دست می‌گردد.

بخش عمده‌ای از کنش‌های اجتماعی نعيمه برای تحقق آزادی و عدالت به روابط او با اعضای خانواده‌اش بازمی‌گردد. «نعيمه دختری نجيب و باوقار بار آمده بود که محور شخصيت او احساس مسئوليتش بود. در کارهای خانه به مادرش کمک می‌کرد و خیلی از مسائل را با او درمیان می‌گذاشت. با پدرش رک و پوست‌کنده صحبت می‌کرد و طوری پخته حرف می‌زد که گاهی پدرش را متحير می‌ساخت» (صالح، ۱۳۹۵: ۳۷).

شاید بتوان گفت که تصمیم قاطعانه نعیمه برای ازدواج با زین نیز نوعی کنش اجتماعی او در مقابل مخالفان ازدواجش با زین و مبارزه با ناهنجاری و بی عدالتی نظام مردسالاری در زمینه ازدواج کورکورانه و اجباری دختران روستایی باشد.

وقتی خبر ازدواج نعیمه و زین در ده پیچید، امام جمعه مرد مذهبی نما و منفور به نمایندگی از طرف گروهی از هم کیشان خود در روستا، به خانه ابراهیم پدر نعیمه رفت تا از این وصلت که به نظرشان نامناسب بود جلوگیری کند. پس از ملاقات این مرد صاحب نفوذ با حاج ابراهیم، نعیمه در تصمیمی ضرب الاجل به خانه زین رفت و در حضور مادر زین به او گفت: «پنجشنبه آینده مرا و تو را به عقد هم در می آورند. ما با هم زن و شوهر خواهیم شد. باهم می مانیم و باهم زندگی خواهیم کرد» (صالح، ۱۳۹۵: ۹۴).

«نعیمه در این بخش از ماجرا احساس می کند باید بزرگترین تصمیم زندگی اش را به عنوان قهرمانی خودآیین عملی کرده تا بتواند زین را به عنوان همسر آینده اش برگزیده و تسلیم زورگویی امام جماعت نشود و اولین زن کنشگر روستایی باشد که الگویی برای زنان و دختران فرودست فردا می گردد، او در جایگاه زن نوگرا بدون میانجی گری دیگران و با پذیرش این شرایط دشوار، به تصمیم گیری درباره سرنوشت خود پرداخت و مبارزه خود را با «دیگری» (امام جماعت) در انتخاب زین به عنوان همسرش آغاز نمود» (قوامی، ۱۴۰۱: ۱۵۸).

۲-۴- اعمال انواع خشونت علیه فرودستان وجه مشترک دو داستان جای

خالی سلوچ و عرس الزین

یکی از مهم ترین مسائل بغرنج و پیچیده و مشترک برای رعایا، کارگران و زنان در دوران پسااستعماری کشورهای محروم همچون: ایران و سودان اعمال انواع خشونت است که این گروه از سوی قدرتمندان داخلی و خارجی متحمل شده اند خشونت های آشکار و پنهانی که در هر دو داستان بازنمایی شده اند.

تحلیل نگاه نقادانه، معترض و هم سو و نزدیک به هم صالح و دولت آبادی به این گونه خشونت ها و بازنمایی از آن ها از موارد مشترک و مورد نظر نگارنده این تحقیق است. فشار خشونت هایی که در جوامع پسااستعماری آرام آرام با رشد فکری و اجتماعی زنان آزادی خواه و معترض، به شکسته شدن سکوت و خاموشی مطلق آنان انجامیده و کنشگری و عاملیت قهرمانان زن هر دو داستان را در برابر مردان سلطه جو و فرصت طلب به دنبال داشته است.

۲-۴-۱- خشونت لفظی آسیب‌زا و خشونت فیزیکی آشکار مردان علیه زنان

در جای خالی سلوچ

عموماً انفعال و کنش‌پذیری، سکوت و سازش زنان با آنچه از سوی مردان (پدر، همسر، برادر و پسر) در محیط خانه و مردان در محیط بیرون از خانه بر سرشان می‌آید، موجبات تداوم خشونت از سوی مردان را فراهم می‌آورد، اما مرگان از معدود زنانی است که با ناهنجاری‌های نظام مردسالاری کنار نمی‌آید و در جای‌جای داستان در برابر اهانت‌ها و خشونت‌های لفظی مردان فرصت‌طلب روستایی مقاومت می‌کند و از خود عکس‌العمل نشان می‌دهد.

مرگان اگرچه در بعضی موارد به علت شرایط نابسامان و جنسیت زده جامعه روستایی کشور ایران در دهه ۴۰ و ۵۰، زن قربانی و فرودست محسوب می‌گردد، اما در بسیاری از موارد نقش زن معترض را نیز ایفا می‌کند. دولت‌آبادی نویسنده «جای خالی سلوچ» در انعکاس درگیری لفظی و فیزیکی میان مرگان و سالار نشان می‌دهد که مردان روستایی و عامی معمولاً برای توهین کردن و ناسزاگویی به زنان از دشواژه‌های رکیک و توهین‌آمیزی استفاده می‌کنند.

«دشنام و توهین یکی از ابزارهایی است که شخص برای کنترل دیگری، در هر جامعه‌ای از آن بهره می‌گیرد. به تبع، مردان نیز برای کنترل زنان از این نوع خشونت استفاده می‌کنند. مردان که در مقابل خود پیش‌تر، زنان سنتی را دیده‌اند؛ اگر زنی را که بخواهد از حقش دفاع کند و در مقابل خشونت سکوت نکند را مشاهده کنند، از کلمات توهین‌آمیز نسبت به او استفاده می‌کنند» (احمدی، ۱۴۰۲: ۱۲۹).

کدخدا نیز که تا کنون همه زنان روستا را مطیع و منفعل دیده است به کنش‌گری‌های مرگان عادت ندارد و برای کنترل او از کلمات توهین‌آمیز استفاده می‌کند. کدخدا پس از زدن سیلی محکمی به صورت مرگان، کلماتی رکیک، زشت و آسیب‌زا که بار منفی داشته و عموماً معادل و مصداقی برای مردان ندارد، نثار مرگان می‌کند، جملاتی مثل زنکه پاچه‌ورمالیده و بی‌چاک و دهن یا پتیاره دم درآورده‌ای؟ این قبیل جملات در گروه دشواژه‌های عامیانه قرار می‌گیرد.

جملات رکیک و زشتی که سالار و کدخدا برای خاموش کردن صدای اعتراض مرگان به‌کار گرفته‌اند و در خاتمه سیلی محکمی که کدخدا به صورت زن بیچاره می‌زند، هم خشونت لفظی آسیب‌زا از نوع دشواژه‌های جنسیتی محاوره‌ای است که فقط از سوی

مردان علیه زنان به کار گرفته می‌شود و هم خشونت یا برخورد فیزیکی آشکار است. دولت‌آبادی به موازات توصیف گفتار و رفتار خشونت‌بار سالار و کدخدا نسبت به مرگان، به انعکاس کنش گفتمانی و اعتراضات مرگان و جملات تهدیدآمیز او نیز در برابر سالار و کدخدا می‌پردازد.

جملاتی همچون: «ورخیز برو بیرون مردکه خام‌طمع، قد و قوارها را از خانه من ببر بیرون ببین چه اولدرم بلدرمی راه انداخته، گفتار نان ندارم بدهم بچه‌هایم بخورند تازه آمده و می‌خواهد چار تکه مسی که برایم مانده از دندان من بیرون بکشد. اهه، بی‌پناه گیرآوردی» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۹: ۳۰).

سالار هجوم می‌برد تا از پستوی خانه ظرف‌های مسی مرگان را بیرون آورد که مرگان به همراهی عباس و ابراو و هاجر مانع او می‌شوند. سالار دیگ، دیگچه و مشربه را به سویی انداخته با مرگان گلاویز می‌شود. مرگان همچون مردان او را می‌پیچاند و می‌کشد و سالار دست از دهانش برداشته و هر چه فحش و ناسزا به زبانش می‌رسد نثار می‌کند. سرانجام «مرگان به سوی طویله رفته و بیلچه کهنه سلوچ را برداشته و آن را بالابرده و با چشم‌های وادارنده و لب‌هایی که کف بیرون داده بود گفت:

- سالار عبدالله ... خونت پای خودت، می‌کشمت هم تو را می‌کشم هم یکی از این بچه‌ها را ... به برکت خدا می‌کشمت من از جانم سیرم، سیرم مرد! ...» (همان: ۳۴-۳۲).

دولت‌آبادی کنشگری مرگان را به‌عنوان زنی جسور، نترس و حق‌طلب در برابر مردان فرصت‌طلب روستا آشکار می‌سازد و این واقعیت را نشان می‌دهد که اگرچه مردان از نظر اجتماعی آزادی‌های بیشتری دارند و بیشتر از زنان از دشواری‌های خشونت‌آمیز و رکیک استفاده می‌کنند اما زنی چون مرگان نیز در کنش‌های گفتمانی خود به شکلی سنت‌شکنانه از دشواری‌هایی که کاربرد آن مخصوص مردان است، علیه سالار و کدخدا استفاده می‌کنند.

نویسنده می‌کوشد با شرح درگیری فیزیکی و لفظی مرگان علیه سالار، کنشگری‌های گفتمانی وی و به‌کارگیری دشواری‌های رکیک و عامیانه از سوی مرگان علیه سالار و درگیری فیزیکی او با سالار و حمله کردن به او با بیلچه سلوچ، این ادعا را ثابت کند که مرگان زنی صد در صد کنش‌پذیر و منفعل نیست و می‌تواند به‌عنوان شخصیت اصلی و قهرمانی معترض و مبارز از حقوق حقه خویش دفاع کند.

برای مثال سالار با زیرکی در غیبت سلوچ، فرصت را غنیمت می‌شمارد و برای گرفتن طلبش به مرگان می‌گوید:

تف به گور آدم چپیلی چپاوا! دیروز موقع ناشتا دم حسینیّه وعده کرد که امروز بیایم آن پنج من مس را وردارم ببرم؟

- کدام پنج من مس را؟

- همان که بابتش پانزده من گندم از من گرفته بود.

مرگان با جسارت تمام در پاسخ به سالار گفت:

- این چار تکه مس را که برادر من جهیزیه به من داده حالا آن را بیاورم بدهم بابت قرض شویی که نمی‌دانم کدام جهنمی رفته؟

- من گندم داده‌ام و حالا پول را می‌خواهم، خود سلوچ با من عهد کرده... .

- داری یک‌بند جواب سربالا به من می‌دهی؟ شیرین‌زبان شده‌ای زنیکه پاچه‌ورمالیده بی‌چاک و دهن خیال می‌کنی، من هم‌شان و هم‌زبان تو هستم که دهن به دهن تو بگذارم و باهات یکی به دو کنم؟ چه به خیالت رسیده که من می‌گذارم مال مسلّم مرا بخوری؟ من حق خودم را از گلوی گرگ هم بیرون می‌کشم چه رسد به تو... .

مرگان با تمامی قوایش می‌گوید: اگر توانستی بکش من از جانم سیرشده‌ام... .

- به جهنم که سیرشده‌ای من مالم را می‌کشم و می‌برم.

مرگان که خون به دست‌وپایش دویده بود از جای برخاست و هرای کرد:

- ورخیز برو بیرون مردکه خام‌طمع، قد و قواره‌ات را از خانه من ببر بیرون ببین چه اولدرم بلدرمی راه انداخته، گفتارنان ندارم بدهم بچه‌هایم بخورند تازه آمده و می‌خواهد چار تکه مسی که برایم مانده از دندان من بیرون بکشد. ایه، بی‌پناه گیر آوردی» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۹: ۳۰).

درواقع دولت‌آبادی در پس گفتمان‌های اعتراض‌آمیز مرگان و درگیری فیزیکی او با سالار وی را قهرمانی معرفی می‌کند که درعین حال که به طبقه زن فردست جامعه روستایی تعلّق دارد در مقابل شخصیت‌هایی از قشر فرادست (مردان) که در پی ایجاد مانع بر سر راه استقلال او هستند، سرسختانه به حفظ و حراست از اموالی ناچیزی پرداخته است که در طول زندگی‌اش جمع‌آوری و اندوخته کرده است. به‌ویژه آنکه او در غیاب سلوچ مردانه باهدف حفظ امنیت و آسایش خانواده و امرار معاش حاضر به انجام هر مبارزه

و عملی هست و قهرمانانه درراه رسیدن به این اهداف می‌جنگد حتی اگر در این راه خود و خانواده‌اش نابود شود.

مرگان به‌خوبی می‌داند چه نیازهایی دارد و به‌عنوان شخصیت اصلی و خودآگاه حتی در جنگ و نزاع با مردان قدرتمندی چون سالار عبدالله صبر و تحمل را کنار گذاشته و بدون هراس از عاقبت آنچه بر سرش می‌آید از حقوق حق خود به‌عنوان زن روستایی دفاع می‌کند. دولت‌آبادی اقدامات او را به‌عنوان نماد زنی قهرمان و معترض و بارآده به تصویر می‌کشد.

۲-۴-۲- خشونت پنهان علیه زنان در داستان عرس‌الزین

بازتاب خشونت پنهان علیه زنان در رمان عرس‌الزین علاوه بر انعکاس خشونت کلامی و خشونت آشکار و فیزیکی بعد گسترده‌تری از ظلم و ستم مردان نسبت به زنان فرودست را آشکار می‌سازد.

«خشونت پنهان از زیرمجموعه‌های خشونت روانی (کم انگاشتن زنان در موقعیت‌های مختلف و تصمیم گرفتن به‌جای زنان...) و از موارد بسیار متداول است، خشونتی که تظاهرات جسمی و فیزیکی ندارد ولی به شکل پنهان به زنان فرودست صدمه می‌زند» (قربانی جوبباری، ۱۳۹۹: ۲۳۳).

در ماجرای سعید و زنش (دو شخصیت فرعی روایت عرس‌الزین)، نوعی خشونت پنهانی را نیز شاهدیم، سعید با سرزنش کردن و مقایسه کردن همسرش با دیگر زنان روستا؛ همچون دختران مدیر مدرسه، او را تحقیر کرده و مورد خشونت لفظی پنهان همراه با خشونت جسمی آشکار قرار می‌دهد.

زن سعید می‌گوید: «وقتی می‌خواستم جوابش را بدهم با سیلی توی صورتم زد و گفت: خاک برسرت، برو از دخترهای مدیر یاد بگیر. عطر نمی‌زنی، آرایش نمی‌کنی، تو مثل یک لاشه کثیف و بد بو هستی. مثل بقیه زن‌ها به خودت نمی‌رسی...» (صالح، ۱۳۹۵: ۸۷).

همچنین آنچه باعث شده تا آمنه (دیگر شخصیت زن عرس‌الزین) علی‌رغم میل باطنی‌اش به خود جرأت دهد و به منزل نعیمه برود و او را برای پسرش خواستگاری کند، نوعی بازنمایی از خشونت پنهان است که آن‌هم از پیامدهای نظام مردسالارانه است. همسر و فرزند آمنه او را مجبور کرده بودند تا به منزل نعیمه برود درحالی‌که او تمایلی به این کار نداشت انجام این عمل اجباری از سوی آمنه کم انگاشتن او در موقعیتی خاص و تصمیمی بود که همسر و پسرش به‌جای او گرفته بودند، بازنمایی طیب صالح از احساسات

جلوه‌های «فرو دست» اسپيوک در شخصيت‌های زن دو رمان پسااستعماری .../۱۹۳

درونی آمنه در چنین شرایط دشوار انعکاس نوعی خشونت پنهانی علیه زنان محسوب می‌گردد.

رفتار سرد و بی‌تفاوت سعديه نیز بر اضطراب و نگرانی و احساس حقارت آمنه می‌افزود. احساسات و حالات درونی و روانی آمنه در آن لحظات قابل وصف نیست، اما از دید طیب صالح پنهان نمانده است.

«آمنه به خودش جرات داد و با سعديه دربارهٔ پسرش احمد و دختر او، نعيمه صحبت کرد و در حالی که توی دلش پسرش احمد را نفرین می‌کرد که چطور او را وادار به انجام چنین کاری کرده با صدای لرزان گفت: سعديه، خواهرم قسم خورده بودم حتی مسئلهٔ مرگ و زندگی مرا به تو نزدیک نکنند...» (همان: ۳۲).

درواقع، همسر آمنه و پسرش نوعی خشونت روانی را نسبت به او مرتکب شده بودند.

۲-۴-۳- خشونت زنان علیه زنان در جای خالی سلوچ

در رمان جای خالی سلوچ به‌عنوان متنی پسااستعماری، نمونه‌هایی از خشونت زنان علیه زنان قابل‌شناسایی و بررسی است که از سوی دولت‌آبادی نویسندهٔ واقع‌گرا و روشنفکر بر آن تأکید و تمرکز شده است.

در بسیاری از موارد زن‌ها برای آنکه بتوانند عقده‌های دیرینهٔ ناشی از فرمان‌برداری از مردان قدرتمند را در محیط خانواده خالی کنند، راه فرمان‌گذاری و زورگویی را در پیش می‌گیرند، اما در این صورت نیز زنان می‌توانند تنها بر دیگر زنان فرمان برانند و آن‌ها را مورد اذیت و آزار قرار دهند. چون علناً در مقابل ظلم و ستم مردان در نظام مردسالاری ناتوان هستند.

در داستان جای خالی سلوچ، ننه گناو مادر شوهر (امروز) درگذشته خود عروس خانواده‌ای بوده و از سوی خانواده شوهر مورد خشونت لفظی، جسمی، روحی و روانی قرار گرفته است و بعدها در خانه پسرش به‌صورت ناخودآگاه، خشونت‌هایی را که درگذشته از سوی برادر، پدر و سپس همسرش در محیط مرد محور سنتی بر سرش آمده را به‌صورت دینامیزم خود ترمیمی در نظام مردسالار خانواده، عیناً در مورد عروسش (رقیه) اعمال می‌کند. (کنشگری‌های امروز به‌تلافی کنش‌پذیری‌های گذشته)، رقیه عروس امروز هم به جبران اعمال و رفتار خشونت‌بار علی گناو و مادرش در محیط خانه و به‌تلافی ناکامی‌هایش از جمله ناکامی در داشتن فرزند آهسته‌آهسته زمینه‌های طرد و ترک ننه گناو را که اکنون پیر سالخورده و ناتوان شده از خانه فراهم می‌سازد.

رابطه نامناسب و پیچیده رقیه با مادر شوهرش نیز ناشی از عقده‌هایی است که طی سالیان دراز فرمان‌برداری و اطاعت از شوهر و مادر شوهرش در وجودش انباشته شده است و حال می‌خواهد به تلافی از آن همه اطاعت و فرمان‌برداری، راه فرمان‌گذاری را در پیش گیرد. به همین سبب دائماً علی‌گناو را با ناله و نفرین تحت فشار می‌گذارد تا مادرش را از خانه بیرون کند، اما این عملکرد رقیه دقیقاً خشونت زن علیه زن دیگر در چارچوب نظام مردسالاری خانواده است.

در نظریه‌های فمینیستی، پدرسالاری دینامیزی خود ترمیمی برای تقویت مناسبات درونی خویش دارد. چه مردان چه زنان گرچه خود قربانی خشونت ذاتی پدرسالارانه‌اند به تدریج عضوی از یک سیستم بسته شده و به تقویت همبستگی مکانیکی آن کمک می‌کنند. زنان نیز ناخواسته باردار نطفه‌های پدرسالاری‌اند، زنان انعقاد عقده‌هایی هستند که از کینه ارتزاق می‌کنند.

خشونت تدریجی و پنهانی رقیه نسبت به ننه گناو که منجر به ترک خانه و مرگ او شد ناشی از خشونت بی‌رحمانه‌ای است که سال‌ها پیش علی‌گناو نسبت به رقیه در هنگام بارداری مرتکب شده بود ظلمی که بر اساس نظریات فمینیستی زمینه‌ساز نقش رقیه در تقویت سیستم بسته نظام مردسالاری و موجب تداوم و تقویت مناسبات درونی آن می‌گردد و مبارزه‌ای ناخواسته و بی‌سرانجام زنی علیه زن دیگر است که از کینه‌ها و عقده‌های دیرینه او سرچشمه می‌گیرد و باردار نطفه‌های پدرسالاری است.

علی‌گناو به هنگام خاک‌سپاری مادرش درباره رقیه به مرگان می‌گوید: «از وقتی که به یاد دارم از این زن یک‌صدا بیشتر توی گوشم نیست ناله، ناله همه‌اش ناله من در همه عمرم یک‌شب خوش نداشته‌ام. حالا که نفرین هم به ناله‌هایش علاوه کرده شب‌ها نمی‌گذارد یک آن پلک‌هایم گرم شوند زنجوره ناله نفرین» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۶: ۱۵۶)

رقیه نمونه کامل از زنانی است که به علت فقر فرهنگی و جهالت وزندگی در محیط خانه‌ای که ذاتاً حرف اول را مرد خانه می‌زند ناخواسته بازیچه دست علی‌گناو شده تا او بدون هیچ شرم و ملاحظه‌ای هدف خود را که ازدواج دوباره با دختری جوان و تازه‌نفس است به اجرا درآورد و به آرزوی دیرینه‌اش که داشتن فرزند ذکور است دست یابد. آنچه بر سر رقیه و بسیاری از زنان در کانون خانواده سنتی آمده بیانگر آن است که در کشور ایران نیز همچون سایر کشورهای جهان سوم به‌ویژه در محیط روستایی حتی پس از

تحولات ظاهری دوران پسااستعماری ایران همچنان زنجیره درهم‌تنیده‌ای از انواع خشونت‌های خانوادگی، دختران و زنان فرودست را به بند کشیده و آزادی عمل را از آنان سلب کرده است.

۲-۵- علل عدم تعادل میان نیروهای مردانگی و زنانگی در شخصیت‌پردازی

مرگان

«گسترش مفهوم فرودست برای در برگرفتن زنان بر این موضوع تأکید دارد که فرودستان نه تنها در انقیاد یک نظام خشک طبقاتی بلکه تحت سلطه گفتمان‌های مردسالار دین، خانواده و دولت استعماری نیز هستند» (مورتون، ۱۳۹۲: ۱۶۸).

مرگان در داستان «جای خالی سلوچ» دچار فرودستی مضاعف است؛ زیرا هم از سوی مردان فرادست و زورگوی روستا، مورد ظلم واقع شده و هم با تهاجم اصلاحات ارضی دولت استعماری وقت، زمین کشاورزی خود را در معامله‌ای نابرابر از دست داده است. میرزا حسن در بخشی از داستان به مرگان می‌گوید: «ها! تو چه می‌خواهی؟! آن تکه خاک را بیا تمامش کنیم! ها؟ میرزا حسن! نه من زمین به تو نمی‌دهم. - من می‌گیرم مرگان! - من زمین به تو نمی‌دهم. آن خاک قبر جای من است. - من سندش را گرفته‌ام. شرکت روی این زمین به من وام داده. من دارم کشاورزی این منطقه را مکانیزه می‌کنم، تو نمی‌دانی معنی این حرف‌ها چیست! مکانیزه! همه چیز طرف من است. پشت من است. به زبان خوش دارم می‌گویم. نمی‌خواهم مردم بگویند با یک بیوه درافتاده‌ام، کسر شأن من است. بیا باهم یک‌جوری کنار بیاییم، من خیال دارم در این منطقه کارهای مهمی بکنم. پنبه‌کاری، پسته‌کاری. می‌دانی یعنی چه؟ این ولایت را آباد می‌کنم. از این‌ها گذشته، من می‌خواهم با تو کنار بیایم و گرنه تو زن سلوچ، سهم بر از زمین مردت نیستی. چون از آن زمین، اگر هم ثبت و سند می‌داشت، باز هم به تو نمی‌رسید؛ اما من می‌خواهم که تو راضی باشی!» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۳: ۲۹۵).

دولت‌آبادی به سبب آنکه به‌شدت بر واقعیت‌های تلخ و ناپه‌نچار نظام استعمار زده و مردسالار در زندگی زنان فرودست روستایی تأکید دارد، می‌کوشد در مسیر تدریجی و دشوار سفر مرگان به خویشتن خویش نشان دهد که این سفر بی‌پایان است و گاه شکست و ناکامی را هم برای او به همراه دارد. در این مسیر ذهنیت، هویت و عاملیت مرگان در پیوند با یکدیگر بارها و بارها دچار تغییر و دگرگونی می‌گردد و وی باتجربه‌های بسیار

تلخی در این سفر قهرمانانه مواجه می‌گردد که موجب می‌گردد هر بار اندوه عمیق و وصف‌ناپذیری را تجربه کند. دولت‌آبادی تا میانه داستان جای خالی سلوچ و تا پیش از وقوع حادثه هولناکی که برای عباس جوان رخ می‌دهد، نشان می‌دهد که مرگان بر اثر مصیبت‌ها و فشارهای ناشی از عدم حضور سلوچ در خانه، گاهی مجبور می‌شود علی‌رغم میل باطنی و فطرت مادرانه‌اش کنش‌گری‌های مردانه از خود بروز دهد و میان نیروهای مردانگی و زنانگی‌اش تعادل ایجاد کند و زندگی‌اش را اداره نماید.

فشارهای ناشی از فقر و تنگدستی و مبارزه سخت مرگان برای زنده ماندن و بقای اعضای خانواده‌اش، خلأهای عاطفی و روحی که به آن مبتلا شده، فرصت‌طلبی و سودجویی مردان روستا و بی‌پناهی و تنهایی وی که موجب هتک حرمت او از سوی سالار عبدالله شده، نمایانگر ظلم و ستم مضاعفی است که از سوی نظام مردسالار اجتماع علیه او صورت پذیرفته و تصاحب «خدازمین» توسط کدخدا و دیگر ملاکان روستا و خریداری ناعادلانه سهم مرگان و بچه‌هایش از این زمین، ستمی است که درنهایت از طریق دولت استعماری بر او و دیگر روستاییان تحمیل شده است. ازدواج نامناسب هاجر دختر نوجوان وی با علی گناو مرد متأهل و میان‌سال، چشم‌داشت سالار عبدالله به مس‌هایی که جهیزیۀ مرگان بوده و تنها یادگاری و سرمایه ناچیز او از زندگی گذشته‌اش محسوب می‌شد، نیز فرودستی مضاعف مرگان و دختر بی‌نوایش را در نظام خشک و خشن طبقاتی و دیرپای مردسالاری متجلی می‌سازد.

دولت‌آبادی با نگاهی موشکافانه و رئالیستی فرودستی ناشی از ترس و درماندگی هاجر، دختر مرگان را نیز پیش از ازدواج با علی گناو چنین توصیف می‌کند: «راه رفتن هاجر، رفتار و نگاه‌هایش به بیم آغشته بود. خودش را می‌دزدید. با کمی دقت می‌شد چگونگی حال دختر را دریافت؛ اما علی گناو او را چنین نمی‌دید. نه از عشقی که به هاجر داشت، بلکه از حرصی که به او داشت. حرصی به تصرف او. پس هاجر را چنان که بود، نمی‌دید. هاجر را، هر حال و روحیه‌ای که داشت در بستر خود می‌دید. لاشخور کبک را در منقار خود می‌بیند. علی گناو با چشم‌هایش داشت دختر را می‌جوید و هاجر نمی‌دانست چگونه در نگاه علی گناو تاب بیاورد. بیزاری و ترسش از یک‌سو و ناخبرگی‌اش از سوی دیگر او را بی‌تاب می‌کرد. دست‌وپایش را گم کرده بود. چنان که می‌ترسید از جای خود حتی تکان بخورد» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۳: ۲۷۳).

جلوه‌های «فرو دست» اسپيواک در شخصيت‌های زن دو رمان پسااستعماری .../۱۹۷

اما با این حال هیچ‌یک از ماجراهای فوق نتوانسته بود مرگان را عاجز و درمانده کند و از پای درآورد، چراکه دولت‌آبادی درجای جای اثر ماندگار خود، مرگان را زن قهرمان سخت‌کوش و توانمندی بازنمایی می‌کند که باوجود مشکلات فراوان خانوادگی و اجتماعی در انجام کارهای خود، خانواده و دیگران زبازند خاص و عام و همه اهالی روستا است.

«اسپیواک در مخالفت با حذف تاریخی زنان فرو دست، محو تدریجی آنان را ردیابی می‌کند تا از این راه تاریخ فرهنگی و اقتصادی آنان را به بیان آورد. در آثار اسپيواک تمرکز بر زنان مستضعف به‌عنوان تبعه فرو دست، بیان تاریخ فروستان را از نظم طبقه محور خاص خود خارج کرده است.» (مورتون، ۱۳۹۲: ۸۵).

بیان موقعیت‌های کاری خاص و پیچیده‌ای که مرگان در غیاب سلوچ تجربه کرده، مشاغلی که اغلب مردانه به‌حساب می‌آیند و موفقیت او در انجام این امور نیز ردیابی تاریخ اقتصادی یک زن، خارج از چارچوب خاص طبقه محور فروستان است.

«خاله مرگان! بیا خانه ما خمیر کن. خاله مرگان! خانه ما روزه است، مادرم گفت بیا چای بده. خاله مرگان! عروسی برادرم. خاله مرگان عزای بابا کلانه. خاله مرگان ما لحاف‌هایمان را می‌خواهیم بازکنیم. خاله مرگان! مادر میرزا ناخوش احوال است. دنبال تو می‌گشتند. خاله مرگان! یک کوره آب برای ختنه‌سوران. روی گشاده مرگان در کار، نه برای خوشایند صاحب‌کار، بلکه برای به‌زانو درآوردن کار بود» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۳: ۱۹۹-۱۹۸).

باوجود این دولت‌آبادی نگاهی بسیار عمیق و تلخ و واقع‌گرایانه به موقعیت سخت و طاقت‌فرسای مرگان دارد. او می‌کوشد نشان دهد که فرو دستی مضاعف زنان روستایی و محروم گاهی خارج از توش و توان زنی تنها و بی‌پناه همچون مرگان است، به‌ویژه اگر آن زن مادر هم باشد، به قول مورد اک و نگاه روانکاوانه او «زن در جایگاه مادرانه، قربانی و اسیر است. اندوه و غم زنان در نقش مادر در حقیقت آغازی برای کاهش ارزش زن، یا بی‌ارزش شدن نیروهای زنانگی‌اش است» (مورد اک، ۱۹۹۲: ۴۲).

راوی داستان در وصف بار اندوه مرگان، خوانندگان را مخاطب قرار داده و چنین می‌گوید: «زخم تکه‌ای از قلب توست، نه می‌توانی زخم را از قلبت واکنی و نه می‌توانی قلبت را دور بیندازی. عباس درد بود و درد عباس، دویی یگانه که دیگر تمیزشان از هم دشوار شده بود، زخمی بود بر قلب مرگان، دردی در جان مرگان بود...» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۳: ۲۹۴-۲۹۳).

رنج و عذاب پی‌درپی و وصف‌ناپذیر مرگان در زندگی و آنچه بر عباس گذشته بود باعث شده

بود که مرگان دریابد که نمی‌تواند به عباس نزدیک شود، او از هویت زنانه‌اش دور شده بود «زنان عصر حاضر، در درون خود احساس خلأ غریبی دارند، آن‌ها تصوّر می‌کنند به دلایل گوناگون ماهیت لطیف زنانه خود را از دست داده‌اند و تصور حس نکردن این روح زنانه، در وجود آن‌ها شکاف و خلأ بزرگی همچون یک «زخم» باز پدید آورده است... این زنان فاصله عمیقی را در درون خود، به علت کمبود انرژی زنانه احساس می‌کنند.» (مورداد، ۱۹۹۲: ۲۶).

«مرگان نمی‌توانست فرزند خود را ببوسد. چیزی مانع بود که مرگان لبریز از عشق و درد، پسر خود را در آغوش کشد. دیواری میان عزیزان، خشتی میان دو دل. مرگان نمی‌توانست مهر خود، عمیق‌ترین دارایی خود را به پسر ببخشد. ... اما نه مرگان چغر شده است. مرگان چغر شده بود. دیگر، نه تنها اشک مادران در او مردابی خاموش شده بود؛ که تاب مادرانه نیز بر او بارویی بود: بگذار بگنند این مرداب! بگذار بخشکد، پاییز؛ خشکیده و تکیده و خاموش. چغر و سوخته و بردبار.» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۳: ۲۹۴).

۲-۶- علل تعادل میان نیروهای مردانگی و زنانگی در شخصیت نعیمه

در مقایسه میان مرگان، قهرمان زن جای خالی سلوچ و نعیمه در داستان عرس‌الزین مخاطب درمی‌یابد که نعیمه، در کنشگری‌های گفتمانی و عاملیت بالایش به‌منظور ایجاد تعادل و مساوات در رابطه با اعضای خانواده (پدر، مادر و برادرانش) و در تعامل با دیگر افراد روستا به‌ویژه مردان، تیزبین‌تر بوده و از خرد زنانه خود بهتر و بیشتر بهره می‌گیرد و در موقعیت‌های متفاوت هر دو وجه مردانگی و زنانگی‌اش را به شکل متعادل و موقعیت مدار به کار می‌بندد.

«بخشی از جست‌وجوی زن قهرمان این است که نقش خود را در دنیا پیدا کند. این جست‌جو همان چیزی است که او را قادر می‌سازد تا هویت خود را بیابد. هرچند راه درازی برای کسب برابری جنسیتی و نژادی پیش رو است، اما باید دانست که دختران خردسالی که در خانواده‌هایی بزرگ می‌شوند که برای ارزش‌های زنانه ارزش قائل‌اند، در آینده خانواده‌ها و روابط اجتماعی سالم‌تری ایجاد خواهند کرد» (مورداد، ۱۳۹۳: ۹۰-۸۹).

نعیمه نیز تلاش می‌کند تا نقش خود را در دنیا پیدا کند و هویت راستین خود را بیابد. او در شرایط مساعدتری نسبت به مرگان زندگی می‌کند. وی در محیط خانواده‌ای نسبتاً امروزی‌تر و آزادمنش‌تر دوران کودکی و نوجوانی را طی نموده و به بلوغ جسمی و روحی رسیده است و برخلاف اکثریت خانواده‌های سنتی روستایی، از وجود پدر و برادرانی برخوردار است که برای او

و ارزش‌ها و اهداف آرمانی زنانه‌اش ارزش قائل‌اند و همان‌گونه که پیش‌ازاین گفته شد، زمانی که نعیمه بزرگ‌ترین تصمیم زندگی‌اش، یعنی تصمیم به ازدواج با زین را مطرح می‌کند. «بی‌شک در خانواده حاج ابراهیم بر سر این رویداد دعوای سختی رخ داده بود که یک‌طرف آن پدر و مادر و طرف دیگرش دخترشان بوده و از آنجایی که برادران نعیمه خارج از روستا زندگی می‌کردند موضوع را با نامه به آنها اطلاع دادند» (صالح: ۱۳۹۵: ۱۰۰).

اما سرانجام آنچه در ارتباط نعیمه با زین رخ می‌دهد در مسیر هدف بزرگ او قرار می‌گیرد و خواننده بازتاب این پیروزی هدفمند را به شکل ضمنی در نامه‌ای که برادر کوچکتر نعیمه برای پدرش نوشته مشاهده می‌کند. «از آنجاکه نعیمه دختر خود رأی و لجوجی است در حال حاضر خودش نامزدش را انتخاب کرده، پس او را به حال خودش بگذارید... خلاصه حاج ابراهیم به‌طور ناگهانی این خبر را اعلام کرد» (همان)؛ و این خبر، ازدواج نعیمه و زین در اولین فرصت بود.

این نامه، نمونه‌ای از موارد بسیاری است که نشان می‌دهد نعیمه در فضای مردسالار روستای فرضی طیب صالح، نخستین زن کنشگری است که در خانه ارتباط اجتماعی قدرتمندانه‌تر، متعادل‌تر و سالم‌تری را نسبت به پدر و برادرانش و در مقایسه با دیگر دختران روستا ایجاد کرده است و به طبع به دنبال آن در آینده زندگی مشترک مناسب‌تری را تجربه خواهد کرد، زیرا او توانسته بود آرزوها و خواسته‌هایش را به گوش دیگران برساند و اکنون نیز می‌توانست در کنار زین از حقوق برابر با او برخوردار باشد. به‌ویژه آنکه خود به‌عنوان زنی توانمند، خودآیین، روشنفکر و باایمان در هدایت فطرت و هویت زین به سمت‌وسوی فردی مسئول‌تر و جدی‌تر قدم‌های مثبتی برداشته بود.

نعیمه در عین حال زنی توأمان درون‌گرا و برونگرا بود چراکه همیشه در جای مناسب و در موقعیت‌های متفاوت احساسات، ذهنیت و افکار خود را گاه پنهان و گاه آشکار می‌کرد. وی با کنش‌گری‌های قاطعانه‌اش در برابر مردانی که برخلاف اهداف و آرمان‌هایش می‌کوشیدند درباره او و آینده‌اش تصمیم خودسرانه بگیرند، ایستادگی می‌نمود و از خود بلافاصله عکس‌العمل نشان می‌داد. (ایستادگی در برابر امام جماعت و طرفداران او)؛ اما در بروز احساسات و عواطف زنانه‌اش محتاطانه عمل می‌کرد، یعنی به‌خوبی میان نیروهای مردانگی و زنانگی‌اش تعادل ایجاد کرده و از هردو نیروی درونی خود به شکل خردمندانه، ماهرانه و موقعیت‌مدارانه بهره می‌گرفت.

«صدا و عاملیت زن فرودست آن چنان در لابه لای قواعد و احکام اخلاقی پدرسالارانه و بازنمایی استعماری به عنوان قربانی فرهنگ وحشیانه هندو جای گرفته که بازیابی آن ناممکن است» (مورتون، ۱۳۹۲: ۱۷۰).

اما طیب صالح در داستان عرس الزین در توصیف ذهنیت، صدا و عاملیت نعیمه، نشان می‌دهد که وی علی‌رغم وجود قواعد و احکام پدرسالارانه محیط روستا هرگز قربانی نیست و نویسنده باهدف بازیابی از صدا و عاملیت نعیمه (سمبل زن مستقل و حق طلب) بارها و بارها سعی نعیمه را برای ایجاد اتحاد موزون میان نیروهای متناقض زنانه و مردانه درونی‌اش که احیای کهن‌الگوی طبیعت راستین وی است را در اعمال و رفتار و کنش‌های گفتمانی او برجسته‌سازی و بازنمایی می‌کند و نشان می‌دهد که این سعی و تلاش نعیمه از هویت تلفیقی مذهبی- نوگرایی نشأت می‌گیرد که از ثمرات آن تحولات اجتماعی و سیاسی انکارناپذیر دوران پسااستعماری بر هویت زنان سرزمین سودان است. بسیار قابل‌درک است که او نخستین زنی باشد که بازتاب‌دهنده تحولات فردی و اجتماعی زن روستایی در لابه لای قواعد دست و پاگیر و پوسیده نظام زن‌ستیز مردسالاری باشد.

برجسته‌ترین ویژگی بلاغی و ادبی رمان عرس الزین، تشبیه نمادین نویسنده از نعیمه، موجود الهی گونه نر و ماده‌ایست که در جایگاه دختر، زن و مادر، نقشی شبیه به رود نیل و دشت‌های سرسبز پیرامون آن را به عنوان سمبل حیات و شکوه و جلال و زاینده‌گی سرزمین سودان ایفا می‌کند.

صالح پیش از بازنمایی از هویت و عاملیت موزون و متعادل نعیمه (تعادل میان نیروهای زنانه و مردانه وی) درباره رود نیل و مزارع اطراف آن چنین می‌گوید: «سینه نیل همچون سینه مردی به وقت عصبانیت پر و خالی می‌شود. آب از دو سوی آن سرازیر می‌شود و زمین‌های کشاورزی را می‌پوشاند. آب صداها را تا مسافتی دور با خود می‌برد اگر جشن عروسی تا مسافتی دو مایلی برگزار شود صدای کل و هلهله زن‌ها و نوای طبل‌ها و صدای ساز تنبور به گوش می‌رسد. گویی عروسی همین سمت راست خانه شماست. زمین آرام خیس می‌شود و احساس می‌کنی در دل آن راز بزرگی است. گویی زنی پر از خواستن و خواهش است که آماده در آغوش گرفتن شوهر خویش می‌شود. در همانجایی که دل زمین را شکافته‌اند دانه‌ها را می‌ریزند. همچون رحم زنانه‌ای که جنین را به گرمی و عشق و مهربانی در خود می‌پذیرد. در شبهای مهتابی وقتی قرص ماه کامل می‌شود، آب نیل

آينه‌ای بزرگ و نورانی را می‌ماند که روی سطح آن سایه خرما و شاخه‌های درختان حرکت می‌کنند. بوی خاک شامهات را پر می‌کند و تو را به یاد بوی نخل‌ها و لقاح و گرده افشانی می‌اندازد» (صالح، ۱۳۹۵: ۳۵-۳۴).

این بازنمایی پرشکوه از طبیعت رود نیل و سرزمین‌های حاصلخیز و پر عطش اطراف آن مانند تشبیه بستر رود نیل به سینه یک مرد که وقت عصبانیت بالا و پایین می‌آید، تشبیه زمین بی‌حرکت و مرطوب و راز آلوده ساحل نیل به زنی مشتاق دیدار و ملاقات با زوج خود، تشبیه دانه‌ها در دل زمین به بطن مادری که جنین را با گرمی و عشق می‌پذیرد، همگی پیش‌زمینه‌ای برای وصف حال نعیمه و انعکاس نیروهای تلفیقی و خلاقانه مردانگی و زنانگی در درون او است. صالح وجود نیروهای مردانگی در نعیمه مانند ایستادگی و خشم او را در برابر مردان قدرت‌طلبی چون امام جماعت و دارو دسته‌اش را به سینه رود نیل هنگام جزر و مد تشبیه می‌کند که همچون مردی است که سینه‌اش از خشم بالا و پایین می‌رود اما در عین حال نیروی زنانگی و مادرانه نعیمه را با همه عواطف و احساسات لطیفش به زمین مرطوب ساحل نیل تشبیه می‌کند.

نعیمه نیز هم چون طبیعت ذاتی رود نیل گاهی مثل مردان عصبانی و خشمگین و مبارزه‌طلب است و گاهی مثل ساحل مرطوب و تشنه‌ای است که مشتاق دیدار زین به‌عنوان زوج آینده‌اش است، گاه نیز مانند زمین‌های سرزمین مادری‌اش که در آن رود نیل در جریان است و دانه را در دل خود پرورش می‌دهد می‌اندیشد که پس از ازدواج با زین از او فرزندی پاک را در بطن خود پرورش می‌دهد: وقتی به زین فکر می‌کرد احساس خاصی در قلبش شعله می‌کشید، مانند احساس مادرانه یک زن به فرزندش. احساس دیگری هم همراه این احساس در او موج می‌زد و آن احساس دلسوزی بود. فکر می‌کرد زین یتیم و بی‌خانواده است و نیاز به دلجویی و توجه بیشتری دارد. به هر حال او آشنا و پسرعموی اوست و موضوعی عادی نیست اگر نگران حال او باشد (صالح، ۱۳۹۵: ۴۰). به قول مورداک: «شاید در آینده شخصیت مذکر درونی آنان [زنانی همچون نعیمه] مرد مهربانی باشد» (مورداک، ۱۹۹۲: ۹۰).

«مانند رود نیل که بالا می‌آید. طغیان می‌کند و طوفان که می‌وزد. یا مثل درختان خرما که هر ساله محصول می‌دهد و دانه‌های گندم که جوانه می‌زنند. باران می‌آید و فصل‌ها تغییر می‌کند. ازدواج او هم همین‌طور خواهد بود. سرنوشتی که حتی پیش از

تولد و پیش از اینکه رود نیل به وجود بیاید، یا پیش از اینکه خدا زمین را بیافریند آن را در لوح محفوظ، مقدر کرده است» (صالح، ۱۳۹۵: ۳۹)

در داستان عرس الزین، طیب صالح نعیمه را زنی کامل و قهرمان معرفی می‌کند که موفقیت او در ایجاد روابطی متعادل با دیگران به‌ویژه مردان را نخست از طریق تلاش او برای پیوند وجوه زنانه و مردانه میسر می‌داند که آن نیز معلول رشد و تربیت وی از همان ابتدای کودکی در محیط خانواده‌ای است که اعضای آن نسبت به نعیمه آزادمنشانه رفتار می‌کنند و شرایط انس و الفت تدریجی و مداوم وی با آیات قرآنی و فراگیری آموزه‌های دینی در محیط مدرسه ابتدایی و مکتب قرآن‌خوانی «خلوه» را همچون پسران برای او فراهم می‌آورند. نعیمه در روایت عرس‌الزین و در فرآیند سوادآموزی و یادگیری علوم قرآنی و تأثیرپذیری از سرگذشت زنان مقدسی چون مریم که شرح آن در سوره‌های قرآن آورده شده کم‌کم به فردگرایی دست می‌یابد، این در حالی است که حتی در دوران پسااستعماری در کشورهای عربی همچون سودان: «زنان شرقی به مثابه عروسکی در دست مردان هستند و مناسبات میان این دو جنس، از بالا به پایین و برتری‌جویانه است. به این دلیل که مردان عرب با توجه به مؤلفه‌هایی چون: خواسته‌ها و منافع شخصی و عرف جامعه برای زنان نقشه راه تعیین می‌کنند» (مرادیان، ۱۳۹۹: ۹).

«زنان در فرایند هویت‌یابی، تحت تأثیر سه عامل قرار دارند، سه عاملی که میان آن‌ها رابطه دیالکتیکی برقرار است و موجب شکل‌گیری هویت‌های زنانه می‌شود و هر یک از این سه عامل بر دیگری تأثیر می‌گذارد و به‌طور متقابل از آن تأثیر می‌پذیرد. ۱- جنسیت. ۲- خانواده. ۳- جامعه و ساختارهای آن؛ اما تأثیر جامعه بر هویت‌یابی زنان در اشکال سه‌گانه جامعه پدرسالار، جامعه مردسالار و جامعه انسان‌مدار است» (خجسته، ۱۳۸۷: ۵۵-۳۶).

صالح تحول تدریجی و عینی فرایند هویت زنانه را در عصر پسااستعماری جامعه سودان برای نخستین بار در روستای فرضی خود و در شخصیت نعیمه تجلی بخشیده و در پی آن کنش‌های گفتمانی و عاملیت او را علیه نظام زن‌ستیز مردسالاری و پدرسالاری را از هنگامی که دختر بچه‌ای بیش نبود تا زمانی که به بلوغ جسمی و فکری برای ازدواج رسید، به‌عنوان زنی قهرمان که به ویژگی‌های و هویت خاص فردی و اجتماعی دست‌یافته در روایتی جذاب و تأثیرگذار به تصویر می‌کشد.

«بخشی از جست‌وجوی زن قهرمان این است که نقش خود را در دنیا پیدا کند. این جست‌وجو همان چیزی است که او را قادر می‌سازد تا هویت خود را بیابد؛ هرچند راه درازی

جلوه‌های «فرو دست» اسپيواک در شخصيت‌های زن دو رمان پسااستعماری .../۲۰۳

برای کسب برابری جنسیتی و نژادی پیش رو است، اما باید دانست که زمانی که دختران خردسال در خانواده‌هایی بزرگ می‌شوند که برای ارزش‌های زنانه ارزش قائل‌اند، در آینده، خانواده‌ها و روابط اجتماعی سالم‌تری ایجاد خواهند کرد» (مورداک، ۱۹۹۲: ۸۹).

همان گونه که گفته شد خانواده یکی از سه عامل مؤثر بر هویت زنان است. اعضای خانواده نعیمه از وی دختری جسور و جدی ساخته بودند، فضای خانه‌ای که باوجود پدر و چندین برادر بزرگ‌تر، اکثریت اعضای آن را مردان تشکیل می‌دادند؛ بنابراین او تنها فرزند دختر و کوچک‌ترین عضو خانواده به حساب می‌آمد که با تأثیرپذیری از رفتار و کردار پدر و برادرانش خصلت‌هایی نیمه زنانه و نیمه مردانه و متمایز از سایر دختران روستا داشت تا جایی که او آرزو می‌کرد اسمش را رحمت که نامی پسرانه است صدا کنند:

«و آرزو داشت ای کاش خانواده‌اش او را رحمت نامیده بودند. او همیشه در رویاهایش روزی را می‌دید که فداکاری بزرگی خواهد کرد» (صالح، ۱۳۹۵: ۳۷).

۳- نتیجه‌گیری

با توجه به رویکرد فرو دست پسااستعماری اسپيواک از میان وجوه مشترک نعیمه و مرگان دو شخصیت زن قهرمان «جای خالی سلوچ» و «عرس‌الزین» می‌توان به این موارد اشاره نمود: سرکوب کردن و پنهان کردن احساسات زنانه آنان نسبت به فرزندان، برادران، همسر آینده و دیگر اعضای خانواده (گرایش به نیروهای مردانگی) و در پی آن درگیری‌های ذهنی، روحی- روانی ناشی از نظام مردسالاری و چالش‌های سفر قهرمانانه آنان که بازنمایی از آن در مرکز توجه و تأکید هر دو نویسنده موردنظر است، مورد دیگر دیدگاه متفاوت و عمیق دولت‌آبادی و صالح نسبت به صدا و هویت زنان محروم روستایی در رسیدن خودآیینی فردی و اجتماعی با توجه به نظریه اسپيواک است.

کنشگری و عاملیت امثال نعیمه و مرگان که انعکاسی از مبارزه زنان جهان سوم در مقابله با شرایط نامناسب جامعه است، از منظر پسااستعمارگرایان به شکل تدریجی و روزمره صورت می‌پذیرد، اما درمجموع کل جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد و بر میزان برخورداری زنان از تساوی و حقوق اجتماعی با مردان در حوزه تحصیل دانش و اشتغال به کار و برخورداری از محیط‌زیست و فرهنگی مناسب تأثیر می‌گذارد.

در مقایسه میان مضمون داستان عرس‌الزین و جای خالی سلوچ اگرچه انعکاس ستم دیدگی و فشارهای جسمی روحی و روانی بر شخصیت زن یکی از وجوه مشترک اصلی

هر دو نویسنده رئالیست و بومی‌نگر محسوب می‌گردد، اما آنچه بر مرگان شخصیت اصلی داستان جای خالی سلوچ می‌گذرد بسیار فراگیرتر و بغرنج‌تر از مسائل و مشکلات نعیمه و دیگر زنان داستان عرس‌الزین است. یکی از دلایل مهم این ناهمگونی و اختلاف شخصیتی غیرقابل‌انکار، موقعیت زمانی وقوع ماجراهای این اثر است که به دوران اسفبار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی سال‌های دهه چهل و پنجاه در کشور ایران بازمی‌گردد که در چارچوب بازاندیشی اسپيواک بر اندیشه فمینیسم جای می‌گیرد که بر طبق آن تفاوت‌های اجتماعی و طبقاتی و فرهنگی زنان جهان سوم را باید جدی تلقی نمود.

نگاه بدبینانه محمود دولت‌آبادی به آینده ایران و ایرانی به‌ویژه زنان محروم و فرودست جامعه استثمار زده روستایی در این شرایط دشوار تاریخی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی نگاهی ناامیدانه است، در مقابل، دیدگاه صالح به آینده جامعه روستایی کشور سودان با توجه به نزدیکی زمان خلق داستان عرس‌الزین با عصر شکوفایی موقتی و نسبی پس از استقلال، خوش‌بینانه و امیدوارانه به نظر می‌رسد. علاوه بر آن رمان جای خالی سلوچ یکی از آثار بلند روایی محمود دولت‌آبادی است که در آن نویسنده با دست‌باز و با جزئی‌نگری و وسواسی ستودنی که از ویژگی‌های سبکی او محسوب می‌گردد، به توصیف مفصل اما جذاب و تأثیرگذار شخصیت‌ها به‌ویژه وصف زوایای روحی، فکری، احساسات و درگیری‌های ذهنی و هویت چندوجهی و عاملیت تلفیقی و پر نوسان مرگان پرداخته است.

اگرچه طیب صالح هم به انعکاس زوایای وجودی و هویت فردی و اجتماعی تلفیقی نعیمه و زنان دیگر پرداخته و عواطف، ذهنیت و کنش‌گری نعیمه، نماد زن معتقد مذهبی و آرمان‌گرا را در معرض دید خوانندگان قرار داده اما تحلیل شخصیت مرگان به دلیل قرار گرفتن در کشمکش حوادث بی‌شمار زندگی وی در محیط خانه و اجتماعی که پس از غیبت ناگهانی سلوچ، ابعادی به‌مراتب پیچیده‌تر و گسترده‌تری به خود گرفته است بسیار دشوارتر است به همین سبب، با توجه به اهداف نظریه‌پردازان پسااستعماری دقت و تأمل بیشتری را می‌طلبد و چالش‌برانگیزتر و بحث‌آفرین‌تر است به‌ویژه آن‌که در رأس موضوعات مورد مطالعه اسپيواک، بازنگری هوشمندانه بر آثار و متون نویسندگانی است که دیدگاهشان در رسانه‌های بین‌المللی یا نهادهای سیاسی رسمیت و وجهه نیافته و ارزش‌های سیاسی و فرهنگی آثار آن‌ها عملاً نادیده گرفته شده است.

داستان جای خالی سلوچ نمونه‌ای مناسب و بارز از این‌گونه آثار پسااستعماری ایرانی

است و در آن تحليل شخصيت زن قهرمان روستايی بر اساس پيوند خوردگی مؤلفه‌هایی چون: ذهنيت، صدا و عامليت آنان در جنبش‌ها و مقاومت‌های تدريجي در برابر نظام مردسالاری با نگرش نظريه‌پردازان پسااستعماری و منتقدان فمينيستي هم‌خوانی دارد. در اين راستا توجه به مسائل کلی و عمومی انسانی که گرایش اصلی جوامع بشری در عصر جديد است، در گفتمان شخصيت‌های آن (مونولوگ‌ها) و در زاويه‌ديد راوی انعکاس دارد. ماحصل آنچه دولت‌آبادی از هويت مرگان به تصوير می‌کشد زنی فرودست اما حق‌طلب است که می‌کوشد از خرد زنانه خود در ارتباط با فرادستان نظام جنسيت‌زده روستايی بهره‌گیرد و بدین ترتیب الگویی نمادین برای زنان محروم دیگر باشد.

تجارب متفاوت و سخت زندگی به مرگان نماد زن فرودست روستايی می‌آموزد که در راستای تعديل نقش جنسیتی خود گام بردارد و در رمان جای خالی سلوچ بروز هر یک از این کنش‌گری‌های کوچک و بزرگ و روزمره رد و نشانی از تحول عملکرد زنان در جامعه امروز ایرانی از شخصیتی منفعل به فردی کنش‌گر و خلاق و آگاه است. به عبارت دیگر، کنشگری مرگان در نظام مردسالاری و در محیط خصوصی و محدود خانه و در روابط او در مقام مادر با فرزندش (عباس)، به نوعی انعکاس عملکرد هوشمندانه اجتماعی زنی قهرمان در شرایط دشوار محیط روستايی و از نشانه‌های خودآیینی و توانمندی وی به عنوان قشر به حاشیه رانده اما معترض در روابط اجتماعی‌اش با جنس مخالف محسوب می‌شود. تأثیرات این عامليت تلفیقی در مرگان همانند نعيمه از او زنی متمایز از دیگر زنان و مادران روستای زمينچ ساخته است که در پیچ‌وخم روابط خود با دیگران از جمله اعضای خانواده و اهالی روستا به بازنگری و بازاندیشی می‌پردازد و تسليم نمی‌شود و مقتدرانه عمل می‌کند. چنین تصميم‌گیری‌هایی از سوی مرگان در شرایط سخت و نامتعادل خانوادگی، بدون یار و یاور و در تلاش برای ایجاد تعادل میان وجوه مردانگی و زنانگی درونی‌اش صورت می‌پذیرد، به‌ویژه آنکه تا آن زمان سایه شوم نظام مردسالاری اکثريت زنان ستم‌دیده را در بر گرفته و به سکوت مطلق وادار نموده بود.

در داستان «عرس‌الزین» و «جای خالی سلوچ» به صورت مشترک از میان خشونت دو سویه خانوادگی و اجتماعی علیه زنان عموماً بر روی محدوده خصوصی خشونت؛ یعنی خشونت علیه دختران و زنان در چهارچوب خانواده روستايی تمرکز شده است. چنین به نظر می‌رسد که در اثر به‌یادماندنی «عرس‌الزین» تغییرات مثبت‌تر و کارسازتری

که در هویت نعیمه در مسیر داستان اتفاق می‌افتد، حاصل موقعیت مناسب‌تر خانوادگی وی است که از نتایج آن برخوردارى نعیمه از جایگاه ارزشمندتر انسانی و تثبیت هویت زنانه اوست که در کنشگری‌های گفتمانی خلاقانه و قاطعانه او با اعضای خانواده‌اش بازنمایی شده است.

جدول ۱: وجوه مشترک میان دو رمان جای خالی سلوچ و عرس‌الزین

عوامل مشترک	وجوه مشترک
۱	تجربه زندگی دو نویسنده در محیط روستایی (ارتباط تنگاتنگ با مردم عامی)
۲	دیدگاه جزئی‌نگر و رئالیستی
۳	موقعیت زمانی نزدیک به هم دو اثر (دوران پساستعماری)
۴	تمرکز بر اوضاع فرهنگی، اجتماعی، زیستی و اقتصادی جامعه پس استعماری
۵	۱- اعمال خشونت لفظی آسیب‌زا (دشوایه‌های عامیانه) ۲- خشونت فیزیکی آشکار (ضرب و شتم جسمی) ۳- خشونت پنهان و نهادینه شده (کم‌انگاشتن زنان، تصمیم‌گیری به جای آنان) ۴- خشونت زنان علیه زنان.
۶	گرایش هر دو نویسنده به اندیشه‌های فمینیستی-پسا استعماری و بازنمایی از فرودستی مضاعف زنان.
۷	نگاه ضد غربی و ضد امپریالیسمی هر دو نویسنده به سوژه فرودست مونث
۸	ردیابی و بازتاب هویت چندوجهی و عاملیت بالای زنان در جنبش‌های حق طلبانه
۹	تمرکز بر احساسات سرکوب شده زنان و اندوه عمیق مادرانه.
۱۰	خروج از ادبیات داستانی مرد محور (سنتی) در دو اثر
۱۱	بازنمایی از فرآیند چالش برانگیز خودآینی زنان عاملیت زنان در تعدیل و تنظیم نیروهای متناقض درونی
۱۲	عدم بکارگیری خشونت معرفت شناختی در دو اثر

منابع

کتاب‌ها

- ۱- اسپوواک، گایاتری پاگراورتی، (۱۳۹۷)، آیا فرو دست می‌تواند سخن بگوید؟ ترجمه ایوب کریمی، تهران، فلات.
- ۲- اسپوواک، گایاتری پاگراورتی، (۱۳۹۸)، نظریه در حاشیه، ترجمه پیمان خان-محمدی، تهران، بان.
- ۳- جی.سی.یانگ، رابرت، (۱۳۹۱)، درآمدی اجمالی بر پسااستعماری، ترجمه فاطمه مدرسی، قادری، فرح، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۴- دولت‌آبادی، محمود، (۱۳۹۶)، جای خالی سلوچ، چاپ سی و هشتم، تهران: چشمه.
- ۵- شاهمیری، آزاده، (۱۳۸۹)، نظریه و نقد پسااستعماری، تهران: علم.
- ۶- صالح، طیب، (۱۳۹۵)، عرس‌الزین (عروسی زین)، ترجمه صادق دارابی، مشهد: بوتیمار.
- ۷- مورتون، استیون، (۱۳۹۲)، گایاتری پاگراورتی اسپوواک، ترجمه نجمه قابلی، تهران: بیدگل.
- ۸- مورداک، مورین، (۱۳۹۳)، ژرفای زن بودن، ترجمه موحد، سیمین، چاپ بیست و یکم، تهران: بنیاد فرهنگ زندگی.

مقالات

- ۱- احمدی، الهام، نودهی، کبری، میرانی، ارسطو، (۱۴۰۲)، «شناخت مفهوم خشونت پنهان علیه زن در رمان «هما» بر اساس دو شاخص کلان کلامی و غیر کلامی»، جستارنامه ادبیات تطبیقی، سال ۷، شماره ۲۳: ۱۴۷ - ۱۱۳.
- ۲- باغجری، کمال، نیازی، شهریار، (۱۳۹۴)، «خوانش پسااستعماری رمان موسم هجرت به شمال اثر الطیب صالح»، ادب عربی، سال هفتم، شماره ۱: ۸۶-۶۲.
- ۳- حاجتی، سمیه، (۱۳۹۴)، «واکوی جلوه‌های فرو دست پسااستعماری در رمان جای خالی سلوچ»، مجله نقد ادبی، شماره ۳۱: ۱۶۴-۱۴۲.
- ۴- خجسته، حسن، (۱۳۸۷)، «ساختار بندی هویت زنان»، مجله پژوهش و سنجش، دوره ۱۴، شماره ۵۲: ۵۵-۳۵.
- ۵- داورپناه، زهرا، (۱۳۹۷)، «خودآیینی زن مسلمان، معناها و دشواری‌ها، مطالعات

جنسیت و خانواده»، دوره ۶، شماره ۲: ۷۰-۳۷.

۶- سن سبلی، بی بی راحیل، (۱۳۹۶)، «تحلیل مفهوم فرودست گایاتری اسپیواک در رمان «مملکه الفراشه» اثر واسینی الارج با مطالعه موردی زنان»، دو فصل نامه علمی- پژوهشی نقد ادب معاصر، سال هفتم: ۷۵-۵۵.

۷- صالح بک، مجید، سلطانی، زهرا و دهقانی، زینب، (۱۳۹۸)، گفتمان پسااستعماری در دو رمان موسم الهجرة إلى الشمال از طیب صالح و سووشون از سیمین دانشور. مجله کاوش نامه ادبیات تطبیقی، شماره ۳۳: ۸۰-۵۹.

۸- قربانی جویباری، کلثوم، (۱۳۹۹)، «بررسی خشونت علیه زنان در ادبیات داستانی دهه ۴۰ با تکیه بر چهار رمان (شوهر آهو خانوم، سنگ صبور، شازده احتجاب، سووشون)»، دو فصل نامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، سال ۲۸، شماره ۸۹: ۲۵۳-۲۲۶.

۹- قوامی، آزاده، چگینی، اشرف، قوجه زاده، علی رضا، (۱۴۰۱)، «تحلیل مؤلفه های صدا، هویت و عاملیت در داستان با تکیه بر نظریات فرودست پسااستعماری اسپیواک»، الجمعیه الایرانیه للغه العربیه و آدابها فصلیه علمیة محکمه الشتاء - ال، ۶۵، ب، ۲۹: ۱۷۱-۱۴۳.

۱۰- کریم پور، لیلا، (۱۳۹۵)، «بررسی شخصیت های قهرمان و ضدقهرمان در چند اثر داستانی دهه های هفتاد و هشتاد»، فصل نامه زیباشناسی ادبی، سال هفتم، شماره ۲۸: ۶۸-۲۱.

۱۱- مرادیان، وهاب، یگانی، مصطفی، صدرالدینی، اردشیر، (۱۳۹۹)، «تحلیل رمان خارج الجسد از عفاف البطاینه بر اساس مبانی فمینیستی (نگرش آسیب شناسانه)»، جستارنامه ادبیات تطبیقی، سال ۴، شماره ۱۴: ۱۰۶-۸۷.

۱۲- ناظمیان، رضا، شکوهی نیا، مریم (۱۳۹۲)، «مقایسه و تحلیل جلوه های پسااستعماری در رمان های «موسم هجرت به شمال» طیب صالح و «سووشون» سیمین دانشور»، پژوهش زبان و ادبیات فارسی، دوره ۱۱، شماره ۲۹: ۱۰-۱.

۱۳- واقف زاده، شمسی؛ قوامی، آزاده؛ (۱۴۰۰)، «کاربست رویکرد گفتمان انتقادی فرکلاف در تحلیل رمان «عرس الزین» اثر طیب صالح»، نقد ادب معاصر عربی، شماره ۲۱، ب: ۳۲۲-۲۹۷.